

²² *Копилов А.О., Завальнюк О.М.* Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917–1921) // УІЖ. – 1999. – №4. – С.41–50; №5. – С.26–36; *Осташко Т.* З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної ради // УІЖ. – 1998. – №3. – С.24–38; *Зубалій О.Д., Рященко Д.С.* Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917–1920 рр.) // УІЖ. – 1998. – №3. – С.12–23; *Марчук В.В.* Греко-католицька Церква у 1914–1923 рр. // УІЖ. – 1992. – №6. – С.16–29; *Євсєєва Т.М.* Зародження християнської демократії в структурі російської православної Церкви в 1917–1921 рр. (загальний та український аспект) // УІЖ. – 2001. – №1. – С.107–121.

²³ Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917–1920 рр.) / Упоряд. Д.Ф.Розовик // УІЖ. – 1999. – №4. – С.115–121; *Яневський Д.Б.* Директорія УНР як міф // УІЖ. – 2000. – №1. – С.115–123.

²⁴ *Гонюкова Л.В.* Спогади Софії Русової // УІЖ. – 1999. – №5. – С.133–138; *Русова С.* Мої спомини // Там само. – С.139–148.

²⁵ *Верстюк В.Ф.* Симон Петлюра: політичний портрет на тлі доби (До 125-річчя з дня народження) // УІЖ. – 2004. – №3. – С.112–126; *Солдатенко В.Ф.* Нова книга про Симона Петлюру: міркування і роздуми // Там само. – С.135–146; *Кульчицький С.В.* Володимир Винниченко: світоглядна еволюція // УІЖ. – 2005. – С.47–70.

²⁶ *Бевз Т.А.* Політик і вчений (До 125-річчя з дня народження Н.Я.Григорієва) // УІЖ. – 2003. – №2. – С.74–88; *Осташко Т.С.* В'ячеслав Липинський: постать на тлі доби // УІЖ. – 2007. – №2. – С.113–129; *Луцандін О.І.* Громадсько-політична та державна діяльність Д.Дорошенка (До 125-річчя з дня народження) // УІЖ. – 2007. – №3. – С.36–45.

²⁷ *Маркітан Л.П.* Гетьман Української Держави і його оточення в кіно- і фотодокументах // УІЖ. – 2003. – №4. – С.88–102; *Її ж.* Симон Петлюра та його родина в кіно- і фотодокументах // УІЖ. – 2004. – №4. – С.71–81.

The aim of the article is to create a general picture of all the researches concerning the history of the Ukrainian revolution (1917–1921) published in «Ukrainian Historical Journal». Not pretending to the analyses of the publications, author wants to show the subject area and the character of the scientific works, attitude of editorial board to the mentioned range of problems. The main attention is paid to the period of reorganization and, especially, to independence of Ukraine.

Г.Г.Єфіменко*

РОЛЬ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» У ВИСВІТЛЕННІ «БІЛИХ ПЛЯМ» ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (1988–1991 рр.)

Аналізуються опубліковані на шпальтах «Українського історичного журналу» у 1988–1991 рр. матеріали, які засвідчували нелегкий процес перебудови української історичної науки в умовах поширення ініційованої М.Горбачовим «гласності», чимало місця відведено аналізу ролі компартійного керівництва у цьому процесі. Підкреслюється, що першими реальні кроки на шляху висвітлення заборонених раніше тем зробили представники історико-партійної науки – від запропонованого спочатку аналізу «деформацій соціалізму» до висвітлення замовчуваних раніше проблем історії України ХХ ст. Простежується трансформація змісту самого поняття «білі плями».

Розпочата М.Горбачовим політика «гласності та демократії» спонукала до нового осмислення минулого. У радянській Україні, яка тривалий час залишалася «оазою застою», ці процеси йшли повільніше, ніж у Москві, однак розпочатий на шпальтах московських періодичних видань перегляд оцінок радянсь-

* *Єфіменко Геннадій Григорійович* – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

кої історії, що спочатку стосувався років правління Й.Сталіна, не міг не торкнутися України. І хоча більш детальному висвітленню підлягала перш за все діяльність діячів так званої «ленінської гвардії», репресованих у 1930-х рр., усе-таки, за словами самого М.Горбачова, «процес пішов». У суспільстві зростав інтерес до заборонених раніше тем. В українській історії виявилось чимало власних «білих плям», дослідження яких не було актуальним для всього СРСР. Відтак публікації з московських видань не могли задовольнити зростаючу потребу українських читачів у висвітленні історії України.

«Український історичний журнал» у цій ситуації відіграв важливу роль. Це був єдиний на той час у СРСР республіканський журнал академічних істориків. Природно, що в умовах посилення інтересу до історії України саме це видання мало дати адекватну відповідь на виклики часу. Дозволений у суспільному житті плюралізм думок зумовив також ту обставину, що «УІЖ», поряд із функцією донесення до суспільства нових офіційних поглядів на деякі сторінки минулого, слугував важливим каналом зворотного зв'язку.

Історики працювали в умовах проголошеної гласності. Ідейні штампи та кліше минулих років уже не могли слугувати вагомим аргументом при пошуках істини. Поступово зникала наперед визначена компартійним керівництвом оцінка подій, дедалі невиразнішою ставала межа дозволеного в їх дослідженні та інтерпретації. «Український історичний журнал» намагався реагувати на запити суспільства. Реально названі вище нові умови праці почали виявлятися з 1988 р. У цей же час в УРСР офіційно визнали невідповідність історичних досліджень, значною мірою і тих, що друкувалися в «УІЖ», нагальним потребам суспільства та почали пошуки вихід із цієї ситуації. Саме тому нижньою межею авторського дослідження став 1988 р. Верхня межа – 1991 р. – зрозуміла і логічна, адже після 1991 р. зник не лише будь-який офіційний ідеологічний контроль з боку ЦК КПУ, але й була заборонена діяльність самої КПУ. Державна незалежність вже зовсім по-іншому впливала на розвиток журналу. Розпочався новий період його історії.

При дослідженні ролі «Українського історичного журналу» у подоланні «білих плям» української історії варто виділити ряд завдань. Першим із них є аналіз ролі та значення компартійного керівництва у визначенні тих чи інших пріоритетів «Українського історичного журналу». Перш за все, варто відповісти на питання – прискорювали чи гальмували компартійні керівники роботу істориків над розкриттям «білих плям» українського минулого? Варто також звернути увагу на роль компартійного керівництва у формуванні самого цього терміна та визначенні його змісту. Як змінювалася позиція ЦК КПУ і від чого це залежало? Усе перелічене насамперед відображалося у працях співробітників одного з засновників «Українського історичного журналу» – науковців Інституту історії партії при ЦК КПУ. Тому при аналізі названих питань увага в першу чергу звертатиметься на доробок представників «історико-партійної науки».

Другим важливим пріоритетом цього дослідження є аналіз статей журналу на предмет того, наскільки глибоко просунулися українські історики у висвітленні «білих плям» та які наслідки мали тодішні напрацювання для вибору тематики майбутніх досліджень. Перш за все, розглядатиметься тематика та хронологія таких досліджень, а також ступінь їх «партійності». Слід простежити вплив суспільства на цей процес. Варто також звернути увагу на те, при висвітленні яких проблемних питань редакція журналу залучала до співпраці російських істориків. Водночас автор спробує виявити як фактори, що на той час сприяли незаангажованому пошуку істини, так і ті, що заважали. При цьому одним із завдань стане також з'ясування ролі цензури та самоцензури у просуванні на шляху розкриття «білих плям».

Третьою важливою складовою, на яку автор зверне увагу у своєму дослідженні, є вплив «Українського історичного журналу» на широку громадськість. Увага, зокрема, звертатиметься на опубліковані в серії «На допомогу викладачу» матеріали для вчителів історії, оскільки сам по собі шкільний курс історії України ХХ ст. на той час становив суцільну «білу пляму». Ітиметься також про опубліковані в «УІЖ» перші узагальнюючі праці з історії України, написані з максимальним урахуванням розкритих «білих плям». При цьому потрібно враховувати, що як для вчителів, так і для викладачів вузів в УРСР на той час не існувало спеціальних історичних журналів чи газет і саме «Український історичний журнал» був одним із основних каналів передачі результатів новітніх досліджень українських науковців до широкої читацької аудиторії. Слід також розглянути процес прийняття республіканської програми розвитку історичних досліджень та проаналізувати вплив розкритих «білих плям» української історії на її зміст.

Вважаю необхідним підкреслити, що джерелом даного дослідження є статті, опубліковані в «Українському історичному журналі» у 1988–1991 рр. Окрім цього, при дослідженні порушеної теми використовувалися лише ті наукові розвідки, в яких розглядалася історія журналу або аналізувалися публічні події, що передували друку деяких матеріалів. Автор не має відомостей про тогочасну внутрішню атмосферу в редколегії чи ситуацію в інститутах-засновниках журналу. Відтак поза увагою залишилися міжособистісні взаємовідносини серед провідних науковців та їх стосунки з представниками керівних на той час компартійно-радянських органів. Зостався недослідженим, хоча насправді він справляв вагомий вплив на ситуацію, тогочасний «розподіл ролей» при підготовці тих чи інших виступів на «круглих столах» чи статей до «УІЖ». Авторські висновки не можуть відображати повною мірою картину того, яким «усе було насправді», оскільки стосуються передусім того «як це виглядає ззовні».

***

Курс на перебудову був проголошений на квітневому (1985 р) пленумі ЦК КПРС. Однак в історичній науці, і особливо українській, становище якої відзеркалювали публікації в «Українському історичному журналі», тривалий час не відбувалося реальних змін. Це було цілком закономірно, особливо з огляду на високий ступінь ідеологічного контролю над українською історичною наукою, який залишався незмінним у перші роки перебудови. Та з часом компартійне керівництво республіки усвідомлювало кризове становище й усе більшу невідповідність публікацій на історичну тему тогочасним потребам суспільства. Про це свідчить постанова ЦК КПУ «Про хід перебудови в інститутах Секції суспільних наук Академії наук УРСР», що була надрукована в травневому (1987 р.) номері «УІЖ». Про роботу істориків у ній, зокрема, говорилося: «Фактологізм продовжує переважати над аналізом історичного досвіду, не подолано кон'юнктурного підходу до висвітлення подій»¹. Однак шляхи подолання проблеми бачилися традиційно-партійні: «зосередити всі сили і засоби на виконання рішень ХХVII з'їзду партії»² і т. ін. Тобто, справа обмежувалася деклараціями. Робота істориків, як і раніше, мала бути вагомим внеском у здійснення політики комуністичної партії, реальних шляхів покращення роботи партійне керівництво не запропонувало.

Перші паростки реальних змін започаткували події кінця 1987 р. Восени 1987 р. ЦК КПУ констатував: «Видана у 1986–1987 рр. суспільно-політична література переважно ще не відповідає духові змін, що відбуваються у партії і країні, вимогам ХХVII з'їзду КПРС, наступних пленумів ЦК КПРС»³. Значним поштовхом для істориків до більш сміливого аналізу минулого стала присвяче-

на 70-літтю більшовицької влади доповідь М.Горбачова «Жовтень і перебудова: революція триває». У ній, як визнавав директор Інституту історії партії при ЦК КПУ В.Юрчук, «з незвичними для нас оцінками і характеристиками розгорнуто з діалектико-матеріалістичних позицій всю панораму революційно-перетворюючої діяльності пролетарської партії нового типу з часів її створення В.Леніним і до наших днів»⁴. Іншими словами, компартійне керівництво вказало, де і як варто змінити оцінки минулого. І це вже було конкретне завдання, яке потребувало справді серйозних змін і напруженої роботи.

Ще одним важливим чинником, що спонукав українських істориків до подальших пошуків, які навіть виходили за межі названих М.Горбачовим проблем, стала діяльність української діаспори в Північній Америці, яка змогла донести до уряду США правду про голодомор 1932–1933 рр. і в результаті восени 1984 р. в США було утворено комісію при конгресі, яка мала дослідити цю проблему. Замовчувати це питання надалі, тим більше в умовах гласності, ставало неможливо. Відтак перший секретар ЦК КПУ В.Щербицький 25 грудня 1987 р. в ювілейній промові, присвяченій 70-річчю утворення радянської України, згадав, на відміну від М.Горбачова, про голод 1932–1933 рр. Цим самим він дав поштовх українським історикам до дослідження цієї теми, яка стала однією з головних у дослідженні «білих плям» у наступні роки.

12 листопада 1987 р., невдовзі після проголошення М.Горбачовим своєї промови, українські історики партії провели свій круглий стіл на тему «Актуальні проблеми історико-партійної науки: перебудова, пошуки». Згідно з неписаним правилом майже всі доповідачі свій виступ освячували цитатами чи посиланнями на вже названу доповідь М.Горбачова. Із надрукованого в «УІЖ» тексту виступу директора Інституту історії партії при ЦК КПУ В.Юрчука складається враження, що він намагався мінімізувати радикалізм доповіді М.Горбачова. Так, В.Юрчук зауважив, що історики лише «думають над тим» як висвітлити з одного боку «той ентузіазм, що вразив світ», а, з іншого, «створення у країні атмосфери нетерпимості, ворожнечі, ... наявність культу особи, ... свавілля, репресії» 1930-х рр. Що стосується «УІЖ», то цілком логічно з огляду на свою посаду, він наголосив на необхідності поліпшення й активізації історико-партійної частини журналу⁵.

Змістовним і конкретним був виступ заступника директора Інституту історії партії при ЦК КПУ В.Мельниченка. Серед невідкладних завдань нових досліджень він назвав нове вивчення «часу Леніна» (1917–1923 рр.), аналіз внутріпартійної боротьби 1920–1930-х рр., нове осмислення концепції індустріалізації та колективізації включно з аналізом голоду 1933 р., зняття «шапки-невидимки» з перших секретарів КПУ післявоєнного періоду⁶. Далі у своєму виступі він відзначив незадовільний стан джерельної бази у вивченні історії КПУ та наголосив на необхідності громадянської реабілітації тих, хто свого часу неправомірно був названий «ворогом народу». Дослідницьким «острахом» і своєрідним «умовним рефлексом застою в історичній науці» назвав В.Мельниченко небажання істориків відмовитися від характерної для короткого курсу «Історії ВКП(б)» оцінки «крупних партійних і державних діячів», в Україні передусім Г.П'ятова та Х.Раковського⁷.

Особливу увагу В.Мельниченко приділив взаємозв'язку історичних праць із художньою літературою, відзначивши, що літератори випереджають дослідників у висвітленні «заборонених зон» минулого⁸. Усі перелічені проблеми спонукали його сформулювати «триєдине завдання перебудови історико-партійної науки на першому її етапі: 1. вдуматися, чому так вийшло; 2. визначитись із тим, що це означає; 3. здобути уроки для нових рішень і підходів»⁹. Варто зауважити, що у наступні два роки цей історик на заявлену у своїй промові тематику надрукував чотири статті в «Українському історичному журналі», причому остання (1989, №12) була надрукована вже після його переїзду до Москви.

На необхідності відмови від ще пануючої у висвітленні дожовтневого періоду концепції короткого курсу «Історії ВКП(б)» наголосив П.Шморгун¹⁰. Цілий ряд важливих питань, серед яких вагоме місце займала проблема утворення єдиного компартійного центру в Україні та докази помилковості утворення Донецько-Криворізької республіки, порушив у своєму виступі П.Варгатюк¹¹. Пізніше ці свої погляди він виклав в окремих статтях на сторінках «УІЖ». Цілком логічно, що названі два виступи, як і повідомлення інших учасників круглого столу, не виходили за межі тематики «історико-партійної науки» і звірялися з настановами М.Горбачова. Аналіз виступів учасників круглого столу спонукає зробити наступний висновок – значна частина доповідачів усвідомлювала, що самими лише гаслами цього разу обмежитися не вдасться, але до впровадження справді свіжих ідей була неготова.

Від цього круглого столу (тексти виступів надруковані в №2 «УІЖ» за 1988 р.) можна вести відлік реального дослідження «білих плям». Той факт, що саме історики компартії першими в УРСР почали їх висвітлення, визнавав М.Коваль (з №8 за 1988 р. – головний редактор «УІЖ»). Аналізуючи становище в історичній науці наприкінці 1980-х рр., у своїй статті, присвяченій 40-річчю «Українського історичного журналу», він писав: «Першими почали вибивати проломи у залізобетонній стіні радянської історіографії (сталінській у своїй концептуальній основі) історики комуністичної партії»¹². Такий перебіг подій цей історик назвав феноменом і пояснив тим, що історики компартії, по-перше, мали кращий доступ до джерельної бази, а, по-друге, у значній своїй частині вже давно не були ортодоксами. Уважний аналіз виступів учасників круглого столу, як і публікацій в журналі в 1988–1989 рр., доповнює думку М.Ковалю іншим висновком – пріоритет у цій справі істориків компартії чималою мірою пояснюється необхідністю виконання настанов керівництва КПСР.

Справа в тому, що «нове мислення» було ініційоване згори і його подальше теоретичне та історичне обґрунтування потребувало від істориків нових оцінок минулого чи навіть нового історичного знання. Далеко не всі історики були спроможні це робити, оскільки вміння критично мислити та здобувати нове знання не було необхідною передумовою успішної кар'єри науковця. До того ж, у попередні роки, як визнавав В.Мельниченко, «спроби висунути свіжі ідеї припинялися, як правило, адміністративними методами»¹³. Це, м'яко кажучи, не сприяло формуванню нестандартного і самостійного мислення. Та навіть ті українські історики, творчий потенціал яких у середині 1980-х рр. давав змогу створювати якісно нові праці та висувати нові ідеї, цього певний час не робили (та й не могли робити!). До кінця 1987 р. основною причиною такого становища було небажання змін із боку компартійного керівництва України, під ідеологічним та адміністративним контролем якого перебували українські науковці. Видається, що саме це мав на увазі директор Інституту історії АН УРСР Ю.Кондуфор, коли зауважував на початку 1988 р.: «Спроби висвітлити хоча б деякі з білих плям на сторінках «Українського історичного журналу» були з ряду причин безуспішними»¹⁴. Однак в умовах гласності, коли відкрилися нові канали інформації, передусім публіцистичні твори письменників та частково – праці представників української діаспори, «поведінка страуса» в царині історії ставала дедалі небезпечнішою для влади. Ця обставина, а також указівки московського компартійного центру, зумовили нові вимоги компартійного керівництва України до українських істориків. Зміни, утім, відбувалися поступово.

Про вирішальну роль компартійного керівництва СРСР та УРСР для початку процесу висвітлення «білих плям» свідчить аналіз матеріалів уже згаданого вище та інших круглих столів, публікацій програмного характеру в «Українському історичному журналі» та прийнятої в кінці березня 1988 р. постанови ЦК КПУ «Про роботу Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу

Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС по підвищенню рівня наукових досліджень і посилення їх зв'язку з практикою». Ці документи засвідчили як незаперечний той факт, що, як і раніше, у 1988 р. методологічними орієнтирами для істориків визнавалися компартійні рішення. Відтак закономірним є визначення основних методологічних засад, які назвав у своїй статті в липневому 1988 р. номері журналу В.Юрчук: «Партійні документи, які стосуються 70-річчя Великого Жовтня є значним внеском ... у методологію історичного аналізу, у створення справжньої, правдивої й об'єктивної історії партії і радянської держави»¹⁵. Відлунням цих слів звучить одна з передовиць «Українського історичного журналу», де наголошується, що переосмислити історичний досвід треба «через призму методологічних положень XXVII з'їзду КПРС, XIX партконференції, доповіді М.С.Горбачова «Жовтень і перебудова: революція триває»¹⁶. Однак якщо раніше основною вимогою до істориків була «орієнтація на так звану офіційну думку», що призводило до того, що «для багатьох істориків авторитарні оцінки і судження стали незаперечними істинами, які можна лише коментувати»¹⁷, то відтепер компартійна верхівка вимагала творчого підходу до проблеми, розширення живого зв'язку з широкими масами населення. Тобто компартія, як тоді говорилося, відмовлялася від «невластивих їй функцій» і спробувала надати пріоритет в історичних дослідженнях самим історикам. Як не парадоксально це виглядає, але саме поштовхи з центру спонукали істориків відмовитися від «підлажування під авторитети в науці»¹⁸ та надати пріоритет науковому пошуку істини.

Звичайно, спочатку компартійна верхівка намагалася визначити поле пошуку науковців і спрямовувати зусилля істориків на виконання одного з основних завдань горбачовської «перебудови» – відновлення «ленінської концепції соціалізму»¹⁹. Необхідною складовою у його виконанні було відновлення у свідомості пересічних людей пам'яті про діячів «ленінської гвардії». Зробити це було можливо лише через засудження сталінського режиму, який, власне, і відправив цих діячів в історичне небуття.

Результатом нового підходу став той факт, що в 1988–1989 рр. «білі плями» української історії, що розкривалися на сторінках «Українського історичного журналу», склалися переважно з аналізу «білих плям» історії компартії. Так, приміром, у 1988 р. на сторінках «УІЖ» були надруковані біографічні довідки про Артема, В.Антонова-Овсієнка, В.Затонського, Е.Квірінга. Із появою у 1989 р. на сторінках журналу рубрики «Історія в особах» того року читачі отримали відомості про діяльність М.Хрущова, А.Хвилі, Г.П'ятакова, Ю.Медведева, Я.Гамарника, Є.Бош, Л.Мельникова, С.Косіора. Тоді ж були надруковані матеріали до біографій В.Ауссема, М.Богуславського, Є.Бош, А.Бубнова, М.Владимирова, П.Дибенка, Я.Дробніса. Звертає на себе увагу той факт, що всі ці діячі або померли в 1920-х рр., або були репресовані в 1937–1938 рр. Можна зробити висновок, що розкривалися переважно ті «білі плями» історії, які були пов'язані зі злочинами сталінщини другої половини 1930-х рр., або стосувалися призабутих, але не затаврованих діячів комуністичної партії.

Водночас у таких біографічних статтях, надрукованих у журналі, певний час уникали згадок про активних провідників національної політики в УСРР в період 1920 – на поч. 1930-х рр. Хоча ще в березні 1988 р. заступник директора Інституту історії партії при ЦК КПУ І.Курас наголошував на необхідності по-новому осмислити проблему націонал-ухильництва* і, зокрема переглянути оцінку «таких особистостей, як М.О.Скрипник, М.Хвильовий, О.Шумський (са-

* Уважний аналіз документа спонукає до висновку, що до тексту виступу були внесені корективи вже після проведення круглого столу; зокрема, І.Курас згадує постанову ЦК КПУ, яка була прийнята наприкінці березня й опублікована (про що він сам писав в одній зі своїх статей) 8 квітня 1988 р.

ме так подано ініціали в оригіналі – Г.Є.) та ін.»²⁰. Тривалий час про цих діячів намагалися не згадувати навіть тоді, коли це, здавалося б, було вкрай необхідно. Так, приміром, у дописі В.Солдатенка про Г.П'ятакова (1989 р., №4) немає жодної згадки про М.Скрипника, тоді, як у 1918 р. їх діяльність була надзвичайно тісно переплетена. Ще більш показово в цьому плані є висловлена мимохить, в одному реченні, згадка про О.Шумського, М.Хвильового та М.Скрипника у статті В.Замкового про А.Хвилю («УІЖ», 1989, №3). І це незважаючи на те, що саме завдяки критиці цих трьох осіб А.Хвиля піднявся дуже високо у сходженні кар'єрними щаблями. Тільки у статті В.Лозицького (про яку ще йтиметься) в №3 за 1989 р. цим знаковим провідникам національної політики в УСРР було приділено достатньо уваги, однак це дослідження не мало біографічного характеру.

Лише в 1990 р. (та й то в №12) цю «традицію» на сторінках «Українського історичного журналу» було порушено – І.Курас та П.Овдієнко надрукували статтю про О.Шумського. Щоправда подібні перекоси частково нівелювалися публікацією джерел. Так, у №8, 11, 12 за 1989 р. була надрукована праця М.Скрипника з промовистою як на кінець 1980-х рр. назвою: «Перебудовними шляхами: (Проблеми культурного будівництва національностей України). Доповідь на I Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей 20 травня 1931 р.». Додамо також, що в 1991 р. науковці Інституту політичних досліджень видали окремою книгою вибрані твори М.Скрипника. Того ж року в «УІЖ» (№9) у рубриці «Трибуна молодого автора» була надрукована стаття аспіранта Інституту історії України АН УРСР В.Шарпатога про М.Скрипника²¹.

Ще однією промовистою характеристикою реакції істориків компартії на вимоги компартійного керівництва стала публікація в «Українському історичному журналі» (від №5 за 1988 р. до №6 за 1989 р.) циклу лекцій з історії КПРС для вузів – від створення РСДРП до XXVII з'їзду КПРС. Зазначимо, що в назві жодної з лекцій не вживалася аббревіатура «КПУ», скрізь – «КПРС». Та й сам зміст цих лекцій можна охарактеризувати словами керівника авторського колективу Я.Калакури: «Це швидше косметичний ремонт, а не капітальний: уточнено назви, застарілі цитати замінені на нові, з'явилися нові прізвища... Дає про себе знати інерція, звичка до коментаторства, усталених схем безконфліктності»²². Щоправда у його редакції ці слова характеризували загальний стан «історико-партійної науки», а не написаний під його керівництвом цикл лекцій.

Далі більше. На виконання рішень компартійного керівництва в «УІЖ» почали друкуватися матеріали з майбутніх «Нарисів історії Компартії України». І хоча в назві нарисів ішлося про КПУ, протягом 1989–1990 рр. у чотирьох числах журналу було вміщено статті про історію компартії до 1907 р., тобто про той період, коли КПУ як такої ще не існувало.

Тривалий час поза увагою залишалося чимало важливих сторінок української історії. І хоча саме спрямованість на дослідження історії компартії була однією з причин недостатньої популярності «УІЖ» серед читачів, ЦК КПУ дивився на проблему інакше. У вже згаданій березневій 1988 р. постанові ЦК КПУ про Інститут історії партії при ЦК КПУ наголошувалося: ««Український історичний журнал» мало публікує теоретичних статей історико-партійного напрямку, рідко проводить дискусії з гострих наукових проблем. Журнал слабо реагує на запити викладачів, не користується популярністю у читачів»²³. Однак для подолання цих вад пропонувалися зовсім не новітні методи: «УІЖ» мав залучити до виступів на своїх сторінках «авторитетних учених, практичних працівників, ветеранів партії»²⁴.

Компартійне керівництво України не бажало визнавати, що подібні настанови, спрямовані на посилення ідеології та ролі «історико-партійної науки»

створювали атмосферу, яка, за словами М.Ковалю, зумовлювала «казенну партійно-пропагандистську спрямованість видання». А це, своєю чергою, призводило до втрати популярності, а відтак і низьких тиражів видання²⁵. І хоча в деяких публікаціях з історико-партійної тематики робилися реальні кроки до подолання не лише білих плям історії компартії, але й загалом історії України ХХ ст.²⁶, у 1988 р. це все-таки було ще винятком, а не правилом. Аналіз тематики статей 1988 р. дає досить невтішні результати: лише близько 20% матеріалів (не беручи до уваги критики з бібліографією та хроніки) не стосувалося історико-партійної тематики та проблем «країн соціалістичної співдружності». Причому цей відсоток суттєво підвищився порівняно з попередніми роками, значною мірою завдяки зверненню до пам'яток української історіографії та публікації праці М.Костомарова «Мазепа».

У 1989 р. компартійна тематика продовжувала домінувати, хоча її обсяги й зменшилися. Водночас залишалися традиційні рубрики («До 119-річчя з дня народження В.І.Леніна», «Курсом оновлення соціалізму», до різного роду радянських ювілеїв тощо). Щоправда було знято згадки про XXVII з'їзд КПРС та рубрику «Проти буржуазної фальсифікації історії». Однак зміст статей істориків компартії протягом цього року відчутно змінився. Так, приміром, ще в №1 «УІЖ» за 1988 р. Ю.Шаповал у своїй статті «Західнонімецький «Остфоршунг» про історичний досвід КПРС», критикуючи західнонімецьких істориків, широко послуговувався існуючими на той час ідеологічно-пропагандистськими кліше²⁷. Відтак стаття, незважаючи на наявність фактологічної бази, по суті була написана в дусі комуністичної пропаганди. Зовсім інше – історичне, а не ідеологічне, – спрямування мав допис цього ж автора про М.Хрущова, надрукований рівно через рік – у №1 за 1989 р.

Новаторськими були статті В.Мельниченка²⁸, особливо якщо врахувати, що в них через призму діяльності Х.Раковського порушувалися питання національної політики. До того ж, навіть у назвах цих статей вже не було жорсткої прив'язки до «керівної і спрямовуючої» ролі КПРС. Керівні кола історико-партійної науки, слідом за компартійним керівництвом, усвідомлювали необхідність висвітлення «білих плям» не лише в історії КПУ, але й в історії України загалом. Так, приміром, у липні 1988 р. директор Інституту історії партії при ЦК КПУ В.Юрчук визнавав: «Чимало «білих плям» і невірних тлумачень нагромадилося у висвітленні досвіду колективізації на Україні і виникнення в ряді її районів голоду 1933 р.». Однак з аналізу подальших слів випливає, що основною причиною внесення цієї тематики до «білих плям» було те, що «на Заході не стихає пропагандистська кампанія, яка прагне зобразити голод як завчасно сплановану «антиукраїнську» акцію»²⁹. І хоча говорити про наявність в «УІЖ» у 1989–1991 рр. статей на тему голоду за авторством представників історико-партійної науки не доводиться, але зусиллями їх співробітників на базі архіву Компартії України і на виконання постанови ЦК КПУ від 26 січня 1990 р. було надруковано надзвичайно змістовний збірник документів про голод³⁰, справжнє значення якого стало зрозумілим не відразу.

Водночас слід наголосити, що не лише в 1989 р., але й у подальші роки в журналі зустрічалися ще відверто застарілі матеріали, або такі, які мали суто пропагандистський характер. Додамо також, що, за великим рахунком, навіть в історії компартії історики обмежилися розкриттям лише тих «білих плям», що стосувалися діяльності Й.Сталіна. Панівною стала теза про те, що «всі деформації соціалізму, за які ми сьогодні розплачуємося дорогою ціною»³¹, беруть свій початок від сталінського правління. До цього додавалася негативна характеристика «застійного періоду». Однак незважаючи на те, що з таких оцінок випливав висновок про значно триваліше існування «деформованого» соціалізму, аніж «справжнього», сумнівів у правильності обраного більшовиками

шляху не виникало. Настанова «гарний Ленін – поганий Сталін» залишалася незмінною.

Чи не єдиним критичним зауваженням про «вождя світового пролетаріату» були слова І.Гошуляка, сказані ним на круглому столі, присвяченому проблемам громадянської війни в Україні. Він зауважив: «Надто вже ідеалізувався і навіть канонізувався В.І.Ленін у попередніх дослідженнях... Він теж міг помилятися і помилявся, що, до речі, визнавав і сам»³². Загалом же продовжувала існувати ситуація, коли «майже кожна висловлена ним (Ленінін – Г.С.) фраза видавалася за абсолютну істину, неспростовний історичний документ і найвагоміший аргумент»³³. Відтак говорити про ліквідацію «білих плям» ленінської доби не доводилося. Це ставало суттєвою перешкодою при створенні цілісної картини, незрозуміло залишалася логіка розвитку комуністичної партії. Усі вади комуністичної системи (але, хоча над цим і не замислювалися – і переваги теж) зводилися до волі однієї людини – вождя.

Яскравою ілюстрацією непослідовності (з погляду дня сьогоднішнього, а не тогочасного) у висвітленні «білих плям» історії Компартії України було ставлення до національного питання. Так, приміром, В.Юрчук звинувачення в «націонал-ухильництві» (а це на той час справді було звинуваченням) проти опонентів Леніна – В.Шахрая, Г.Лапчинського – залишав у силі, усіяко засуджуючи при цьому спроби їх реабілітувати. Тоді, як подібні закиди проти О.Шумського та М.Скрипника, зроблені вже в добу Й.Сталіна, уважав необґрунтованими³⁴. І хоча незабаром (у 1989 р.) вчена рада Інституту історії партії при ЦК КПУ визнала дослідження питань національної політики та національно-державного будівництва у 1920–1930-х рр. одними з найбільш актуальних³⁵, але у статтях на шпальтах «УІЖ» це відбилося мало.

Водночас про зміну позицій окремих науковців інституту, що відбувалася паралельно з поширенням ідеї суверенності в Україні, свідчать матеріали круглого столу в Інституті історії партії при ЦК КПУ (з 18 вересня 1990 р. – Інститут політичних досліджень при ЦК КПУ), що відбувся 12 червня 1990 р. Так, Р.Піріг у своєму виступі відгукнувся позитивно про діяльність В.Шахрая й Г.Лапчинського (ставлення В.Леніна до цих комуністів дипломатично замовчувалося). Він підкреслив, що «варто внести суттєві корективи в оцінку групи «федералістів» в КП(б)У, яка утворилася влітку 1919 р. і в питаннях партійного будівництва виступала, як відомо, за утворення самостійної Української комуністичної партії. Адже сучасна радянська історіографія безпеліційно кваліфікує їх як націоналістів, політканів, розкольників»³⁶. І.Курас припустив можливість визнати винуватцями громадянської війни більшовиків і запропонував відмовитися від безпеліційної критики теорії двокорінності і багатокорінності утворення КП(б)У³⁷. Як вище вже зауважувалося, І.Гошуляк наважився навіть покритикувати В.Леніна. Водночас у виступах далеко не всіх науковців лунали свіжі ідеї – догми і стереотипи ще міцно тримали істориків партії у своїх лабетах.

У 1990 – на поч. 1991 рр. частка статей, присвячених історії компартії, дедалі зменшується, чому сприяла й та обставина, що ідеологічна монополія комуністичної партії розвалювалася просто на очах³⁸. Як зауважував М.Коваль, у 1990 р. «від студіювання версток «Українського історичного журналу» відмовився всемогутній ще вчора Головліт. У повсякденну роботу редколегії та редакції ввійшло нове поняття – «плюралізм»³⁹. Історики компартії – значною мірою в силу звички чи просто професійних навичок, – обмежували коло своїх робіт переважно проблемами історії партії. Але сам вибір цієї тематики, незалежно від «прогресивності» чи «застійності» статей (хоча й до цього були питання), ставав на заваді не лише діалогу цих істориків із читачем, але й шкодив популярності «Українського історичного журналу». Водночас частина істориків партії (передусім В.Мельниченко, Ю.Шаповал, І.Курас, Р.Піріг) у ці ро-

ки швидко подолали компартійну обмеженість своїх праць, деякі з них (І.Голушак, В.Солдатенко) звернулися до тих сторінок історії КПУ, які раніше не досліджувалися.

Суспільство дедалі більше вимагало розкриття «білих плям» не тільки і не стільки історії КПУ, скільки історії України. виправдовуючись перед читачами за доволі розлогу історико-партійну тематику, редколегія «УІЖ» на початку 1990 р. (головним редактором журналу тоді був М.Коваль) зауважувала, що одним із засновників журналу є Інститут історії партії при ЦК КПУ, тож редколегія не може відмовитися «від висвітлення на сторінках часопису історико-партійної проблематики, навіть якщо це комусь не подобається. Інша справа, що матеріали з цієї тематики повинні відзначатися історичною правдивістю, новаторством дослідницької думки, належним рівнем інтерпретації фактів»⁴⁰.

Утім реально виправити ситуацію не вдалося й уже в листопадовому номері 1990 р., відповідаючи на закид-пропозицію одного з читачів у зв'язку з наявними матеріалами перейменувати «УІЖ» на «Партійно-історичний журнал», редколегія визнала, що «автори цих листів багато в чому мають рацію»⁴¹. І водночас повторила ті аргументи, що змушують її надавати сторінки журналу для історико-партійної тематики, підкресливши при цьому: «А що пропонують представники цієї галузі – інша справа»⁴².

Таким чином, можна зробити висновок, що у 1988 та частково у 1989 рр. представники історико-партійної науки (не всі, звичайно) «йшли певним чином в авангарді висвітлення «білих плям», або, у крайньому разі «не випадали з обійми» завдяки своїм деклараціям про необхідність такої роботи. Однак із 1990 р. не лише зміст, а й тематика їх досліджень стають гальмом у цьому процесі. Основна причина цього була не «внутрішня», а, так би мовити, «зовнішня». ЦК КПУ, якому інститут безпосередньо був підпорядкований і замовлення якого в першу чергу мав виконувати, втратив ідеологічну монополію в суспільстві. Компартійне керівництво вже досить часто не визначало суспільні інтереси, а пристосовувалось до них. У таких умовах створювалася ситуація, коли не інститут мав виконувати завдання ЦК КПУ, а, навпаки, ЦК КПУ обирав модель своєї поведінки із урахуванням досягнень тих науковців (у тому числі співробітників інституту), які усвідомлювали суспільні інтереси. Значною мірою вказана деталь вплинула на формування серед компартійного керівництва України ідей так званого «суверен-комунізму».

Але далеко не всі співробітники інституту були готові до нових умов праці. Зміна назви (з 18 вересня 1990 р. Інститут історії партії при ЦК КПУ було реорганізовано в Інститут політичних досліджень при ЦК КПУ) та підпорядкованості інституту (він уже не був філією московського) не могли призвести відразу до якісних змін у виборі тематики досліджень науковців інституту. Як зауважував на початку 1991 р. директор цього наукового закладу Ф.Рудич, «інститут перебуває у стадії докорінної перебудови, а це, погодьтеся, тривалий і складний процес»⁴³.

Із 1990 р. стрімко зменшується частка статей на «історико-партійну тематику» у редакційному портфелі «Українського історичного журналу», а після невдалого московського путчу 1991 р. єдиним видавцем журналу залишився Інститут історії України АН УРСР. «Історико-партійна наука» припинила існування.

Утім, і до 1991 р. Інститут історії партії при ЦК КПУ також не був основним видавцем «УІЖ» – і до 1988 р., і після цього головним редактором видання були представники Інституту історії АН УРСР (відповідно – Ю.Кондуфор та М.Коваль). Додамо також, що саме історія України, а не історія комуністичної партії, поступово ставала основою історичної науки в Україні, а вироблені науковцями інституту (і надруковані в «УІЖ») програмні засади значною мірою визначили розвиток історичної науки в Україні на наступні роки.

У березні 1988 р., через чотири місяці після «круглого столу» в Інституті історії партії при ЦК КПУ, редакція «Українського історичного журналу» спільно з Інститутом історії АН УРСР провели засідання «круглого столу» на тему «Актуальні проблеми історичної науки і сучасність». У вступному слові директор Інституту історії АН УРСР Ю.Кондуфор відверто визнав становище в історичній науці незадовільним і підкреслив: «Серйозному науковому перегляду підлягають практично всі періоди розвитку людства». Однак головними він назвав усе-таки перші десятиліття радянської влади⁴⁴.

Показовим у плані ставлення компартійного керівництва до завдань історичної науки став виступ члена політбюро ЦК КПУ Ю.Єльченка. З одного боку, він визнавав: «Творчий доробок учених республіки ще не може задовольнити інтересу радянських людей, особливо молоді, до минулого нашої Батьківщини»⁴⁵. У зв'язку із цим представник компартійного керівництва УРСР зазначав, що потрібно змінювати тематику досліджень, розширювати їх джерельну базу, відкидати застарілі методи. Так, зокрема, він особливо наголосив на потребі «глибокої наукової розробки проблем розвитку національних відносин», назвавши неякісними безліч праць із цієї тематики, написаних у попередні роки. Серед найважливіших досліджень, для виконання яких потрібна «напружена і критична робота вчених», він назвав «ідейно-політичну боротьбу у 1920–1930-х рр., націонал-ухильництво, голод в УРСР»⁴⁶. У таких пропозиціях уже проглядалися перші паростки «суверен-комунізму».

Водночас слід зауважити, що ретельне слідування запропонованим Ю.Єльченком підходам до вирішення проблем об'єктивно могло спричинити лише наростання кризових явищ. Адже методологічними ключами «для правильного розуміння пройдених етапів нашого шляху і зваженого підходу до їх вивчення» він назвав доповідь М.Горбачова. У його виступі містилася суттєва суперечність між наперед визначеними оцінками минулого і закликами до творчого наукового пошуку. Однак в умовах гласності ставало неможливо «вести аргументовану, наступальну полеміку» з «так званим «українським культурологічним клубом», іншими «неформалами»», користуючись лише пристосованими до сьогодення компартійних потреб оцінками минулого. Складається враження, що Ю.Єльченко не бачив суперечності і між вимогами, з одного боку, заздалегідь визначеної «непримиренності до чужих нам поглядів, будь-яких проявів буржуазної ідеології», а, з іншого, закликом «сміливіше вступати в дискусії». Хоча дискусія, між іншим, передбачає і вислуховання аргументів опонента, тобто вона не рівнозначна агітації й пропаганді.

Такого роду постановка суперечливих завдань була правилом для компартійного керівництва і в наступні роки. Воно немовби не помічало цих вад, оскільки виявилось неготовим до нових умов праці. Аналіз названих та інших подібних ініціатив та закликів спонукає до висновку, що тогочасні керманічі насправді намагалися (самі не усвідомлюючи точності цього терміна) повернутися до «ленінських» методів роботи. Адже за часів Леніна в межах компартії різні думки дозволялися і навіть певним чином віталися, а от до інших політичних сил «вождь світового пролетаріату» був украй нетерпимий – дискусій із ними він після приходу до влади не вів і при першій же нагоді знищував навіть союзницькі партії. Однак ситуація у 1985–1991 рр. кардинально відрізнялася від 1917–1922 рр. Тепер суспільство ставало відкритим, отже «дискусії» ленінськими методами вести було неможливо. Та розуміння цього до провідників компартії прийшло не відразу.

Виступ цілої групи учасників круглого столу засвідчив усвідомлення ними необхідності реального реформування історичної науки та готовність до таких змін. Показовою в такому плану була доповідь М.Ковалю, який зупинився безпосередньо на проблемах та завданнях «Українського історичного журналу» в

період перебудови. Він визнав, що в перші три роки перебудови «вчені, у тому числі й нашої республіки, виявилися неспроможними задовольнити запити громадськості щодо роз'яснення чисельних складних і болісних питань – так званих «білих плям» в історії радянського суспільства»⁴⁷. М.Коваль не приховував, що ці всі вади притаманні й «Українському історичному журналові», зауваживши, що «УІЖ» є дзеркалом тих процесів, що відбуваються в історичній науці. Учений підкреслив, що багато статей і матеріалів мають описовий, декларативний, комплікативний характер. Зауваживши на «хронічному голоді» на проблемні, теоретичні й методологічні статті, він підкреслив: «Хоча редакційний портфель перевантажений, абсолютна більшість матеріалів підготовлена з позицій учорашнього дня»⁴⁸. Пізніше він згадував, що, незважаючи на величезний опір, редакція журналу «здавала в архів» сотні морально застарілих матеріалів, щоб «розчистити майданчик» для новітніх досліджень⁴⁹. Ці слова підтверджуються аналізом матеріалів «УІЖ» за наступний період.

Оскільки, як уже зауважувалося вище, були серйозні проблеми із визначенням напрямів подальшого розвитку історичної науки, то редколегія журналу намагалася якось надолужити відставання в цьому питанні. У 1988 р. в журналі були надруковані програмні статті керівників інститутів-засновників журналу Ю.Кондуфора (№4) і В.Юрчука (№7), в яких висловлювалося їхнє бачення подальшого розвитку історичної науки. Редколегія журналу брала активну участь в організації круглих столів, матеріали яких потім друкувалися на шпальтах журналу. У 1988 р. було надруковано матеріали трьох таких заходів (№2 та №8, №10). Щоб зайвий раз указати на методологічні орієнтири, редколегія журналу у №11 та 12 за 1988 р. під загальною назвою «Проблеми історичної науки у світі XIX Всесоюзної партійної конференції» надрукувала інтерв'ю з рядом провідних на той час істориків, в яких вони розповіли про своє бачення розвитку історичної науки. Однак таке постійне звертання до питання «що і як треба робити» загрожувало перетворитися на порожню балаканину та виголошення «декларацій про наміри» без конкретних результатів. До того ж, далеко не всі інтерв'юери й самі розуміли ті завдання, які поставила перед історичною наукою нова доба. Усвідомлюючи це, Ю.Кондуфор у перших фразах свого інтерв'ю цілком логічно зауважив: «Сама суть рішень XIX партконференції – у тому, щоб зменшити кількість декларацій, заяв, побажань, обіцянок та інтерв'ю, подібних до нашого»⁵⁰.

Повертаючись до виступу М.Ковалю на круглому столі, зауважимо, що він висловив своє бачення покращення роботи журналу. І, як показала практика, редколегією видання було зроблено максимум можливого для того, щоб ці побажання виконати. В основному це стосувалося більш якісного висвітлення «білих плям» та пов'язаних із цим проблем. Так, зокрема, М.Коваль наголосив на необхідності покращити традиційний розділ «Документи і матеріали». І справді, у цьому розділі почали публікуватися документи, саме лише прочитання яких давало змогу зробити висновки про чимало раніше невідомих сторінок історії. І хоча спочатку, у 1989 р., на виконання поставлених ЦК КПУ завдань акценти робилися на матеріалах до біографій компартійних діячів досталінського періоду, надалі почало з'являтися чимало інших документів. Так, у 1989–1990 рр. в шести числах було опубліковано добірку документів «Голод на Україні (1931–1933 р.) (упоряд. Є.П.Шаталіна, В.І.Марочко), у 1990–1991 рр., теж у шести номерах – «До історії міжнародних відносин в Україні» (упоряд. Р.Піріг, А.Кентій, А.Соловйова, Л.Яковлева, А.Огінська). Значна частина матеріалів, особливо в 1991 р., стосувалася питань Другої світової війни. Були надруковані й документи XVII–XVIII ст.

Чимало досліджень, спрямованих на розкриття «білих плям» історії, було розміщено в рубриці «Маловідомі сторінки історії», яка з'явилася в журналі з

1989 р. спочатку серед повідомлень, а з 1990 – одночасно і серед статей. Саме в цій рубриці була надрукована стаття В.Лозицького про українізацію, знакова праця Ю.Шаповала («Сталінізм і Україна» в одинадцяти числах журналу протягом 1990–1992 рр.), замітка Р.Пирога про історію ДПУ разом із передруком нарисів С.Дукельського про ЧК-ДПУ (1990, №1, 3) тощо. Чимало важливих питань друкувалося у створеній у 1990 р. рубриці «Новий погляд на проблему». Варто підкреслити, що погляд справді був новим. Це стосується, зокрема, дослідження О.Рубльова та Ю.Черченка «Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції» (№1–7 за 1991 р.), що згодом переросло в монографію, статті Ю.Сиволоба про трудове змагання (1990, №3), Ю.Курносова «Насилля – головний аргумент більшовизму» (1991, №12; 1992, №1) та інших розвідок, переважна частина яких тією чи іншою мірою аналізується в даній статті.

Одним із важливих завдань у березні 1988 р. М.Коваль визначив необхідність «приділяти більше уваги поліпшенню форми подачі та стилю публікацій, добиватися їх переконливості, дохідливості»⁵¹. Зрушення у виконанні цього завдання, яке, до речі, актуальне й нині, було важливе ще й тому, що «УІЖ» був не лише науковим журналом. На той час він поєднував у собі функції наукового, науково-популярного та методичного (для викладачів вузів та вчителів історії) видання. В аналізовані нами роки на його сторінках публікувалися не лише лекції з історії КПРС, про які згадувалося вище (1988–1989 рр.), а й курс уроків-лекцій з історії України з методичними порадами для вчителів середніх шкіл (1989–1990 рр.).

Ряд важливих проблем визначив у своєму виступі на круглому столі П.Сохань. Так, зокрема, він наголосив на необхідності публікацій творів дореволюційних істориків, серед яких назвав і М.Грушевського, підкреслив гостру потребу повернення належного місця в історії для Ю.Кондратюка, О.Курбаса, Г.Тютюнника, М.Куліша. П.Сохань звернув увагу на існуючий в суспільстві стереотип щодо поняття «націоналізм». При цьому він заручився теоретичною «підтримкою» Леніна: «Що ж до поняття «націоналізм», то В.І.Ленін, як відомо, основними його ознаками вважав пропагування переваг однієї нації над іншими та національного над соціальним, підкреслюючи при цьому, що любов до історії й культури своєї батьківщини є виявом справжнього патріотизму і не має нічого спільного з націоналізмом. Слепе ж жонглювання цим терміном та безпідставне звинувачення в націоналізмі, що зустрічається, на жаль, ще інколи й тепер, завдавало і завдає великої школи і правді історії, і справі патріотичного виховання трудящих»⁵². Така розлога цитата із березневого 1988 р. виступу П.Соханя наведена не випадково. Це «жонглювання терміном», ініційоване свого часу саме компартійними структурами, у 2004 р. призвело до великого непорозуміння та антиукраїнської міфотворчості⁵³ під час президентських виборів.

У своєму виступі П.Сохань звернув увагу й на інші питання, які на той час уже широко обговорювалися на шпальтах друкованих видань. Зокрема, він указував, що через одностороннє розуміння патріотизму («радянсько-російського», звичайно, українським на той час був лише «націоналізм») історики у своїх працях «у згадках про наукові, культурні та інші зв'язки прагнули обов'язково довести наш пріоритет, доходючи часто до абсурду, вдало сформульованому у відомому висловлюванні про те, що «Росія – батьківщина слонів»⁵⁴. Слід підкреслити, що, незважаючи на всі такі сміливі, як на той час, висловлювання, П.Сохань ні на йоту не відходив від схеми «гарний Ленін – поганий Сталін». Зокрема, він наголосив: «Вірно критикуючи культ особи Сталіна, вони (за висловом П.Соханя – «гарячі голови» – Г.Є.) разом із тим запускають стріли і в саму суть соціалізму як системи та в його ідеологію – ленінізм»⁵⁵. Це надало доповіді П.Соханя певного присмаку патетичності та кон'юнктурності, який лише посилювався тим фактом, що порушені ним проблеми (на відміну, приміром, від

згадуваного вище В.Мельниченка) протягом наступних років так і не стали предметом наукового аналізу у працях цього науковця.

Із виступу Р.Симоненка можна зробити висновок, що найбільшу занепокоєність в нього викликало «певне розмивання класових, партійних критеріїв оцінок деяких авторів у пресі»⁵⁶. Обурення науковця, який в Інституті історії АН УРСР очолював відділ історії дружби народів, викликала позитивна оцінка М.Грушевського в газеті «Известия» від 12 лютого 1988 р. У виступі Р.Симоненка йшлося і про «одверто націоналістичну концепцію» М.Грушевського, і про те, що ніхто не захоче переглядати оцінки політичної діяльності голови Центральної Ради, і порівняння історика з С.Бандерою⁵⁷, який для Р.Симоненка був безумовним злочинцем. У зв'язку з цим наведемо цікавий факт: у №2 та 3 «УІЖ» за 1990 р. були надруковані впорядковані О.Рубльовим документи зі спадщини Я.Галана, який у радянській історіографії був своєрідним символом доброзичливого ставлення західноукраїнської інтелігенції до радянської влади й одночасно вкрай негативного – до українських націоналістів. Однак у надрукованих документах Я.Галан, на якого посилався Р.Симоненко у своїх звинуваченнях М.Грушевського, критикує дії компартійної влади за великодержавний шовінізм та неправильне ставлення до української інтелігенції.

Ще більше уваги боротьбі з «буржуазним націоналізмом» у виступі на круглому столі присвятив І.С.Хміль⁵⁸. Детально аналізувати виступи цих двох фахівців немає сенсу, – вони були агітаційно-пропагандистськими, а не науковими. Слід лише зауважити, що навіть про М.Грушевського вперше позитивну статтю надрукувала московська газета «Известия» (12 лютого 1988 р.). Українські ж академічні історики ще певний час ставилися до нього офіційно негативно. Іноді важко зрозуміти (і тут би стало в пригоді дослідження «наукової кухні»), чи то така оцінка була щирою, чи вона давалася «за очі» для ЦК КПУ з метою видання праць М.Грушевського. Так, у статті В.Сарбея, опублікованій наприкінці 1989 р., критикуються «буржуазно-націоналістичні й ідеалістичні положення» концепції М.Грушевського, але водночас підкреслюється велика цінність конкретно-фактичного матеріалу і пропонується програма перевидання його праць⁵⁹.

Новий підхід до проблеми періодизації радянського суспільства запропонував Ю.Сиволюб. В основу визначення відомих етапів розвитку радянського суспільства (побудова соціалізму в основному, повна й остаточна перемога соціалізму у країні, період розвинутого соціалізму) він запропонував покласти пересічний рівень задоволення матеріальних і духовних потреб у суспільстві. За такою класифікацією на другому етапі рівень життя пересічних громадян мав зрівнятися із провідними капіталістичними країнами, а на третьому – їх випередити. Висновок Ю.Сиволюба закономірний: «Вести мову про вступ нашого суспільства в етап розвинутого соціалізму, на наш погляд, передчасно»⁶⁰. І хоча від такої авторської конструкції віяло штучністю не меншою, ніж від тієї, що існувала на той час, варто підкреслити, що це була спроба посягнути на усталену схему, що вимагало сміливості і неординарного мислення.

Із позицій «нового мислення» доби перебудови розглядав «ленінський підхід до методів управління соціалістичною промисловістю» С.Кульчицький. «Ленінськими», тобто передовими, доцільними й справді соціалістичними, він називав економічні методи управління промисловістю, засновані на товарно-грошових відносинах, госпрозрахунку у промисловості та кооперації серед дрібних товаровиробників. Учений підкреслював, що запроваджені Й.Сталіним командно-адміністративні методи, перші спроби втілення в життя яких він вів від смерті Леніна, призвели до економічних труднощів⁶¹. Питання співвідношення колективізації і кооперації розглянув у своєму виступі В.Марочко⁶².

На історію суспільства доби «феодальної суспільно-економічної формації» звернув свою увагу В.Смолий. Він підкреслив, що існуючі в тогочасній історич-

ній науці підходи не дають змоги проаналізувати цілий ряд проблем в історії України. Зокрема, це стосується земельних відносин середини XVII ст., недоцільності застосування традиційної категорії класової боротьби для цього періоду тощо⁶³. Виступ В.Смолія був єдиним на круглому столі, що стосувався тематики нерадянського періоду. Узагалі історія України до XX ст. на той час залишалася на узбіччі дослідницьких інтересів. За свідченням Ю.Кондуфора, за останні 17 років (перед 1988 р.) по феодальній добі було захищено лише 5 докторських дисертацій, а по всій Україні (окрім Києва) розробкою феодальної тематики займалися 5–7 науковців⁶⁴. Причому традиційно найменш висвітленою в журналі залишалася литовсько-польська доба⁶⁵.

Автор уже звертав увагу на те, що однією з перших відмінних від московських видань «білою плямою», над розкриттям якої почали працювати українські історики, стало питання голоду 1932–1933 рр. Це знайшло відображення й на сторінках «УІЖ». Ще в 1986 р. в Україні було створено «антикомісію» (проти комісії при конгресі США) з українських учених, перед якими ставили мету «викрити фальсифікації українських буржуазних націоналістів». Із часом робота комісії звелася нанівець, оскільки заперечити (а не замовчати) очевидне було неможливо. С.Кульчицький, який був одним з членів цієї комісії, особисто звернувся до ЦК КПУ з аналітичною запискою, в якій запропонував визнати факт голоду. Після декількох місяців блукання по кабінетах цю записку було дозволено передати «Українському історичному журналу» як наукову статтю, але надрукувати її дозволили лише після офіційного визнання голоду на рівні керівництва КПУ⁶⁶. Стаття побачила світ у №3 «УІЖ» за 1988 р.⁶⁷ І хоча у перших реченнях дослідження підкреслювалося, що кількість жертв цього голоду значно менша від 1921 р.⁶⁸ (не варто забувати, що ця записка готувалася для ЦК КПУ), деякі проблеми були поставлені по-новому. У статті, на відміну від доповіді В.Щербицького, основними причинами негараздів у сільському господарстві називалася не посуха, а сталінська політика на селі. Тобто причиною трагедії, на відміну від 1921 р., визнавалися не природні катаклізми, а дії влади. А це вже означало не лише визнання наявності голоду, а й змушувало замислитися над ефективністю системи. Фактично із цієї статті почалася наукова розробка проблеми голоду в Україні.

У 1989 р. на сторінках «Українського історичного журналу» була надрукована стаття А.Перковського та С.Пирожкова про демографічні втрати УСРР в 1930-х рр. Ряд неточностей у тексті, що видні з позицій сьогодення, не зменшують її значення, оскільки це була перша стаття журналу, в якій аналізувалася кількість жертв голоду 1932–1933 рр.⁶⁹ У №2 за 1991 р. статтю про демографічні втрати УСРР від голоду 1933 р. надрукували спільно С.Кульчицький та С.Максудов⁷⁰. Нетрадиційні для радянської історіографії причини голоду 1921–1923 рр. – військово-адміністративні методи господарювання та надцентралізацію в управлінні економікою, – визначила у своєму дослідженні, надрукованому наприкінці 1990 р., О.Мовчан⁷¹. Про голод 1946–1947 рр. розповіли у своїй розвідці І.Маковійчук та Ю.Пилявець⁷². У дусі «нового політичного мислення» була написана стаття І.Рибалки на селянську тематику⁷³.

Варто підкреслити, що тема голодомору порушувалася на сторінках «УІЖ» й при висвітленні роботи українських науковців із громадськістю та зустрічей із закордонними істориками. Так, приміром, 24 жовтня 1988 р. в приміщенні Київського міського Будинку вчителя відбувся публічний діалог «Перебудова й історична наука». На ньому теж чимало уваги приділялося проблемі голоду

* Псевдонім О.Бабьонишева, американського історика російського походження, у минулому дисидента з оточення академіка А.Сахарова, який уже тривалий час працює в Гарвардському університеті (США).

1932–1933 рр., першопричинами якого С.Кульчицький назвав деформацію й дезорганізацію сільського господарства під впливом фактично запровадженої Й.Сталіним продрозверстки⁷⁴. Другою причиною вчений визначив діяльність хлібозаготівельних комісій. На відміну від статті в «УІЖ» №3, про яку вже йшлося, називалася й кількість жертв голоду – «близько 4 млн»⁷⁵.

Через три місяці на засіданні вченої ради Інституту історії України АН УРСР відбулася зустріч, про яку за два – три роки перед тим годі було й думати – до Інституту завітав Дж.Мейс. На той період він уже п'ять років працював виконавчим директором робочої групи комісії при конгресі США з вивчення голоду в Україні у 1930-х рр. У своєму виступі Дж.Мейс зауважив, що успіхи українських радянських істориків у висвітленні «білих плям» ще невеликі і висловив думку, що в «Літературній Україні» історію України висвітлюють краще, ніж в «Українському історичному журналі». Потім він, як зазначено в довідці про цю зустріч, критично висловився про визначену С.Кульчицьким кількість жертв голодомору, зауваживши, що вона значно применшена⁷⁶.

Український науковець не став ані виправдовуватися, ані закидати Дж.Мейсові упереджене ставлення. Він просто відзначив, що українські історики над проблемою голоду працюють лише півтора року, а названі публікації є найпершим результатом досліджень. С.Кульчицький також підкреслив, що у радянських істориків є як переваги (залишалися ще живі свідки тих подій), так і певні вади – архівні справи з даними перепису 1937 р. не видавалися, а перепис 1939 р. був сфальсифікований. Однак далі, за словами українського вченого, ситуація мала поліпшитися⁷⁷.

Ще однією важливою темою у висвітленні «білих плям» стала Друга світова війна (тоді вживалася лише назва «Велика Вітчизняна війна»). При висвітленні цих подій редакція «УІЖ» найбільш широко залучала до співробітництва російських істориків. Це було цілком виправдано, оскільки московські дослідники на той час просунулися на шляху вивчення цих проблем далеко вперед. В їхніх статтях висвітлювалися здебільшого загальнорадянські, а не українські питання. Так, А.Якушевський розповів на сторінках журналу про радянсько-німецький договір 1939 р.⁷⁸ Хоча стаття мала переважно виправдальний характер, у ній аналізувалися і деякі негативні моменти цього документа. Зокрема, у висновках наголошувалося на зумовленому договором падінні авторитету СРСР, «применненні пильності радянського народу і воєнно-політичного керівництва СРСР», порушенні морально-етичних норм⁷⁹ тощо.

На воєнну або передвоєнну тематику в «Українському історичному журналі» були надруковані в 1989 р. проблемні статті московських істориків А.Хорькова⁸⁰, А.Мерцалова⁸¹, у 1990 р. – В.Цапліна⁸², В.Количева⁸³, А.Носкова⁸⁴, Р.Савушкіна⁸⁵. В усіх цих статтях розглядалися приховані раніше сторінки минулого про підготовку та перший (провальний) період війни. У них наголошувалося на згубному впливі сталінських репресій 1937–1938 рр. на обороноздатність СРСР, на недолугій кадровій політиці та воєнній доктрині тощо. Із СРСР не знімалася провина (хоча її ділили порівну) за війну з Фінляндією. Організував ці статті М.Коваль.

Цікава така деталь – в інтерв'ю «УІЖ» наприкінці 1988 р. академік-секретар відділення історії АН СРСР В.Куманьов, який декларативно проголошував підтримку «нового мислення», жорстко виступив проти перегляду оцінок Другої світової війни. Зокрема, він назвав «істориком досить сумнівної репутації» співробітника Інституту історії СРСР АН СРСР А.Мерцалова за його спробу переглянути деякі погляди на дії керівництва СРСР у роки війни. Особливо обурило В.Куманьова твердження про те, «що війна 1939–1940 р. з Фінляндією була, по суті, агресивною з нашого боку (!?)»⁸⁶. «Аргументував» він своє обурення суто емоційно: «Важко пояснити, для чого автору знадобилися доморощені ви-

гадки, які не тільки скидаються на невігластво, а й ображають патріотичні почуття народу, його армії, пам'ять жертв, принесених на вівтар перемоги»⁸⁷. Тобто «такого не може бути, бо такого не може бути ніколи». Будь-яких інших доказів нефаховості А.Мерцалова не наводилося.

Після таких тверджень слова В.Куманьова про те, що потрібно «досконально осмислити трагічне минуле з позицій гласності, історичної істини»⁸⁸ вже не сприймалися як керівництво до дії. Декларативність, як і постійні наголоси на тому, що треба робити, при ігноруванні, а то й фактичній забороні вже зробленого у цих напрямках, заважали розвитку історичної науки, залишали нерозкритими «білі плями» історії. Протилежним було ставлення директора Інституту історії АН УРСР Ю.Кондуфора. Виступаючи за «конкретні справи» він логічно обґрунтовував причини зосередження уваги дослідників на негативах радянського минулого: «Саме ці процеси не вивчалися радянськими істориками»⁸⁹. Невипадковою, з огляду на сказане вище, виглядає публікація статей А.Мерцалова на сторінках «Українського історичного журналу» буквально через декілька місяців (1989, №5, 6) після інтерв'ю В.Куманьова.

Лише в 1991 р. ситуація з висвітленням подій Другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу» змінюється. На його шпальтах з'являються статті українських істориків В.Ковалюка (№9), Н.Руденко (№6), збільшується кількість публікацій про війну у рубриці «Документи та матеріали», «Історія в особах» тощо. Особливої уваги заслуговує стаття В.Гриневича, в якій розглядалася зовсім недосліджена московськими істориками проблема «конституційних змін» 1944 р. і, зокрема, утворення Наркомату оборони УРСР. Автор відзначив, що головною метою такої акції був вступ України до ООН. Для Й.Сталіна, – наголосив дослідник, – подібні конституційні перетворення були простою фікцією, вони «відбили основні тенденції сталінської внутрішньої політики – потворної і безсоромної політики брехні, дволичності, і, зрештою, репресій»⁹⁰. На цю статтю надійшов схвальний відгук із Мінська, автор якого погоджувався і в чомусь доповнював українського історика⁹¹. Додамо, що в розвідці В.Гриневича проводилися паралелі з 1922–1923 рр., а також було показано ворожість компартійного керівництва СРСР до спроб реального розширення прав республік. Відтак цілком слушно впливав висновок про принципову недоцільність довіри московському центру у подібних питаннях.

Рамки висвітлення «білих плям» протягом 1988–1991 рр. постійно розширялися. Із часом дедалі актуальнішими ставали питання національної політики, що тісно була пов'язана з культурно-освітньою справою. Однією з перших із цієї проблеми стала стаття Б.Чирка⁹², в якій аналізувалося ставлення компартійного керівництва до національних меншин в УСРР в 1920-х рр. Незважаючи на «партійність» цієї статті, важливим був сам факт постановки проблеми, яку Б.Чирко продовжив вирішувати у майбутніх своїх працях, у тому числі і на сторінках «УІЖ»⁹³. Надзвичайно важливу тему – депортацій з України за національною ознакою, – порушив у своїй статті московський історик М.Бугай⁹⁴.

Ще більш актуальним було питання дослідження політики стосовно українців. Один із перших матеріалів на цю злободенну тоді тему з'явився на сторінках журналу у розділі «Хроніка і інформація». Справа в тому, що «великий всезростаючий потяг широких верств трудящих до знань і про віддалене, і не таке вже й далеке минуле»⁹⁵ спонукав істориків до участі в різноманітних зустрічах, дискусіях, учасниками яких були представники громадськості. У такому жвавому спілкуванні науковці ділилися своїм баченням проблем. 19 травня 1988 р. відбулася одна з таких дискусій на тему: «Культурні процеси на Україні в 1920–1930-х рр.». Основним доповідачем був В.Даниленко, який розповів про значні здобутки українізації 1920-х рр., наголосив на тому, що в культурно-освітньому процесі враховувалися інтереси не лише українців, а й росіян, білору-

сів, болгар, греків, поляків та ін.⁹⁶ У своєму виступі вчений звернув увагу на визначну роль М.Скрипника у процесі українізації, проаналізував причини передчасного її згортання. Судячи із замітки, обговорення виступу В.Даниленка було досить жвавим, стосувалося воно більш широкого кола питань, у тому числі й ситуації з національним питанням у добу перебудови⁹⁷. Такі заходи свідчили про актуальність порушених питань, а відтак і сприяли у визначенні тематики наукових досліджень.

Утім, незважаючи на певний пріоритет В.Даниленка у висвітленні політики коренізації і українізації, його стаття на сторінках журналу протягом аналізованих років так і не з'явилася – вона була надрукована в 1992 р. в іншому інститутському виданні⁹⁸. Першою публікацією «УІЖ» на цю тему стала стаття співробітника Інституту історії партії при ЦК КПУ В.Лозицького⁹⁹. У цій публікації вперше з початку перебудови була позитивно оцінена діяльність О.Шумського і М.Скрипника, згадано ряд інших діячів. В.Лозицький звернув також увагу на спроби українізації в середовищі української діаспори РСФРР. Варто підкреслити, що дослідження не втратило актуальності і сьогодні. Статті про найвідоміших діячів політики українізації з'явилися пізніше. Водночас слід визнати, що в Інституті історії (з 21.11.1990 – Інститут історії України) приділялася недостатня увага дослідженню національної політики.

Найважче давалося висвітлення «білих плям» так званого «часу Леніна» (1917–1923 рр.). Хоча українські історики поступово відмовилися від замовчування або огульної критики Центральної Ради, про неупереджене висвітлення її діяльності на сторінках «Українського історичного журналу» годі говорити. Це можна пояснити тодішньою канонізацією В.Ульянова (Леніна). Так, приміром, у статтях відомого дослідника того періоду Ю.Гамрецького¹⁰⁰ єдиною зміною, що відбулася в оцінці Центральної Ради, стало більш позитивне ставлення до її діяльності перед більшовицьким переворотом у Росії. Це цілком вписувалося у схему «гарний Ленін – поганий Сталін», оскільки сам вождь пролетаріату, критикуючи Тимчасовий уряд, неодноразово підтримував Центральну Раду. Цю ж думку – про «контрреволюційність» Центральної Ради після жовтня 1917 р. – Ю.Гамрецький висловив і на вже згадуваній зустрічі з Дж.Мейсом¹⁰¹.

Подібна схема, яка обмежувала вибір предмету дослідження, використовувалася і при характеристиці окремих діячів українських національних урядів. У рубриці «Історія в особах» І.С.Хміль розповів про В.Винниченка. Оцінка його діяльності була досить лояльною, оскільки певний час сам В.Винниченко намагався знайти порозуміння з більшовиками. Водночас для С.Петлюри не знайшлося навіть місця у цій рубриці (у ній писалося лиш про більш-менш «позитивних» героїв). Для головного отамана – і це вже в 1990 р.(!) – було відкрито спеціальну рубрику на один номер – «Антигерої вітчизняної історії».

Сама по собі поява публікації про С.Петлюру на сторінках журналу була викликана тим, що в дискусіях, що відбувалися в українському суспільстві кінця 1980-х рр., «дехто висловлює міркування щодо переоцінки нашого ставлення до Петлюри»¹⁰². Тобто замовчати це питання було вже неможливо. Аналіз статті І.С.Хмілья призводить до висновку, що занадто емоційна і цілком негативна оцінка С.Петлюри пов'язана передусім з тим, що цей український діяч так і не пішов на уклін до більшовиків та був їх відвертим супротивником.

Як зауважувалося, тривалий час одним із найменш висвітлюваних на шпальтах «УІЖ» періодів залишалася доба феодалізму. Із початку 1970-х рр. спостерігалася стійка тенденція до обмеження цієї тематики. Як підкреслювали у своїй статті О.Гуржій та Л.Капітан, вищі партійні органи інколи зауважували, мовляв, «доки ще рипітимуть чумацькі валки на сторінках «Українського історичного журналу?»¹⁰³. Ідеологічна боротьба із західною історіографією призводила до фактичної заборони власних досліджень, оскільки ряд подій, особли-

во це стосувалося XVII ст., могли бути використані «в ідеологічних підступах антикомунізму, в тому числі українського буржуазного націоналізму, проти СРСР»¹⁰⁴.

Не відразу ця доба отримала належне їй місце на сторінках «Українського історичного журналу» і в аналізованій нами період. Адже під «білими плямами» спочатку розуміли винятково «деформації соціалізму». І хоча ще з 1988 р. почалися публікації із серії «Історіографічна спадщина», результати досліджень сучасних науковців, в яких аналізувалися події доби середньовіччя, почали висвітлюватися на сторінках журналу з 1990 р. Раніше небажані теми відтоді здобували дедалі більше прихильників і у владних верхах. Однак для підготовки нових праць потрібен був певний час. Першою проблемною статтею, що відповідає тогочасним вимогам і потребам, стала праця В.Смолія та О.Гуржія «Становлення української феодальної держави» (1990, №12).

Протягом 1990–1991 рр. найбільше уваги у середньовічній тематиці приділялося історії козацтва. Із 1990 р. існувала навіть спеціальна рубрика «До 500-річчя виникнення українського козацтва». Ця проблема була цікава читачам. В умовах відсутності розлогих досліджень у №9 за 1990 р. редколегія журналу за читацькими листами задала найбільш актуальні питання з історії середньовіччя співробітникам інституту, а їхні відповіді вмістила в журналі як «Відповіді на запитання читачів «Українського історичного журналу»». У №12 «УІЖ» за 1990 р. були опубліковані матеріали круглого столу із цієї проблеми. Виступи учасників стосувалися передусім визначення основних проблем та постановки завдань дослідження українського козацтва¹⁰⁵.

Аналіз матеріалів «УІЖ» за 1991 р. свідчить про те, що дослідження середньовіччя, і, особливо, козацтва, стало одним з основних пріоритетів журналу. Того року побачили світ як методологічні, так і історичні статті В.Смолія¹⁰⁶, повідомлення В.Щербака¹⁰⁷, С.Кагамлик¹⁰⁸, П.Пирога¹⁰⁹, Т.Яковлевої¹¹⁰, стаття В.Степанкова¹¹¹ в рубриці «Обговорюємо, дискутуємо». Про середньовіччя й, передусім, козацький період, були розміщені матеріали в рубриці «З історіографічної спадщини», «Документи та матеріали», «По сторінках доживотної періодики». Навіть у рубриці «Портрети істориків минулого» цього року увага передусім зверталася на істориків-медієвістів. Була стаття про козацтво і в «Історіографії та джерелознавстві»¹¹². Перелічене підтверджує думку О.Гуржія та Л.Капітан про те, що «наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років відбулося започаткування і становлення нової медієвістичної школи як академічної»¹¹³.

Підсумовуючи все сказане, зауважимо, що еволюція «УІЖ» у висвітленні «білих плям» була досить стрімкою, хоч цей рух і почався із запізненням. Причиною, що гальмувала творчі пошуки, перш за все – за визначенням М.Ковалю, – була потрібна цензура: «1) загальна – з боку директивних органів на рівні формування проблематики, авторських концепцій і підходів; 2) практична – з боку Головліту, вимоги якого, причіпки були нічим не регламентовані, цензори брали на себе не тільки функцію охорони державної таємниці, а й втручалися в суто наукові проблеми, у питання ідеології; 3) самоцензура, що вироблялася в редакторів і авторів як свого роду захисний механізм в умовах тотального цензорського контролю»¹¹⁴.

Якщо перші два види цензури були зовнішніми, то третій – внутрішнім і найбільш небезпечним. Але формувався він під впливом зовнішніх факторів. Так, приміром, В.Сарбей підкреслював, що науковці втратили інтерес до пошуку нових імен саме тому, що введення нового імені в науковий обіг було пов'язане з багатьма труднощами, оскільки треба було довести його лояльність до комуністичної ідеології¹¹⁵. Відтак імена невідомих із програмних монографій та підручників осіб намагалися не вживати і написання такої «знеособленої» історії входило у звичку, тобто зовнішня цензура перетворювалася у самоцензуру. Відмо-

витися від усталених звичок, навіть при бажанні, іноді буває важко, тож дозволу, а іноді і спонукань «згори» не вистачало для того, щоб змінити методи роботи. «Надто вже звикли до старого стилю, форми, і, найстрашніше, – до низької якості змісту історичних праць», – так визначав причини негараздів Ю.Кондуфор¹¹⁶.

Суттєвою перешкодою були умови роботи дослідників в архівах. Наприкінці 1988 р. В.Мельниченко підкреслював, що за три роки перебудови зрушень у роботі партійного архіву не відбулося¹¹⁷. Не меншою проблемою був і брак зарубіжної літератури в українських бібліотеках¹¹⁸. Ці труднощі, впливаючи певним чином на темпи досліджень, усе-таки не визначали ставлення конкретного історика до тематики та завдань розкриття «білих плям». Як і в кожній новій справі, так і в цьому процесі були консерватори й прихильники змін. Використовуючи живяну в українській історіографії термінологію, назвемо їх, відповідно, консервативними, офіційними та радикальними істориками¹¹⁹. Логічно, що основним критерієм, який у нашому дослідженні визначив віднесення того чи іншого історика до однієї з трьох категорій, стало його ставлення до «білих плям».

Частина академічних істориків, які потрапляють під визначення «консерватори», не бажала суттєвих змін в оцінках радянського минулого, а, відтак, поглиблення та розширення тематики «білих плям» за межі «деяких деформацій соціалізму». Першим джерелом консерватизму цих істориків можна назвати віру в комуністичну ідею й, насамперед, у непогрішність першого більшовицького вождя. Ті історики, для кого це було й залишилося непорушною домінантою, спочатку активно взялися за справу, але їх завзяття у розкритті «білих плям» згасло вже 1989 р.

Другим і основним джерелом ми б назвали практичність. До середини 1980-х рр. усе вже було зрозуміло й усталено, розкладено по полицкам – навіщо тут що-небудь змінювати?! Тим більше, що вмінню здобувати нове знання треба було ще вчитися, у тому числі й багатьом маститим історикам. Тож від самого початку до завдання розкриття «білих плям» такі «практичні» працівники поставилися із застереженням. У діяльності переважної частини істориків-консерваторів ці два джерела досить часто органічно поєднувалися. Відтак небажання модернізувати свою методологію дослідження, змінювати, іноді докорінним чином, тематику, розширювати її джерельну базу, опрацьовувати історичні праці іншого ґатунку – усе це обґрунтовувалося ідеологічними мотивами. І по-людськи це зрозуміло – подібна зміна вимагала надзвичайно важкої праці, іноді заперечення попередньої діяльності, а на це був здатен далеко не кожен...

Однак така консервативність в умовах розбурханого гласністю інтересу до минулого не могла бути конструктивною. Письменники й публіцисти, разом із нечисленними радикальними істориками, пішли далеко вперед і набагато краще відчували потреби суспільства. Затятий консерватизм, крайнім виразом якого був заклик «не допустити розмивання класових і партійних критеріїв в оцінці минулого», покликав до життя крайній радикалізм (невизнання існування української історичної науки як такої). Через те, що «УІЖ» був офіційним виданням, а консерватизм був тим берегом, від якого «відпливали», то склалася така ситуація, що праці консерваторів на його шпальтах публікувалися, а от радикалів – ні.

Існувала небезпека, що активна частина суспільства може схилитися на бік радикалів. Це не влаштовувало ані компартійно-радянське керівництво, ані значну частину фахових істориків. Згайне слід було надолужувати, і підходити до проблем потрібно було творчо. Саме та частина істориків, яка у своїй діяльності з розкриття «білих плям» не зупинилася на суто компартійній тематиці, а змогла розширити коло своїх досліджень, згодом почала визначати основні напрямки розвитку історичної науки. Хоча, звичайно, ця група теж не була однорідною, але її згуртовувало вміння здобувати нове знання.

В умовах посилення інтересу до української історії саме ці дослідники не лише здійснили велику організаторську й пошукову роботу з перегляду застарілих догм і оцінок, але й змогли запропонувати широкому загалові своє бачення проблеми. Формально такі праці з'явилися після рішень ЦК КПУ, а фактично саме наукові погляди цих істориків та їх бачення вирішення проблеми відіграли не останню роль у прийнятті рішень.

У жовтні 1988 р. В.Щербицький заявив, що робота з вивчення «білих плям» історії «ведеться не тільки не досить енергійно, а й слабо координується»¹²⁰. Із метою виправлення цієї ситуації 31 січня та на початку лютого 1989 р. були прийняті постанови, в яких «велике значення надавалося виділенню в окремий предмет курсу історії УРСР у середніх школах та професійно-технічних училищах»¹²¹.

«Український історичний журнал» відіграв провідну роль у виконанні цього рішення. На його шпальтах з №7 від 1989 р. до №7 1990 р. було надруковано 13 лекцій-тем із методичними рекомендаціями для вчителів. Авторами виступили А.Гриценко (1 тема), С.Кульчицький (4 теми), М.Коваль (2 теми) та Ю.Курносів (5 тем). Варто підкреслити, що в цих статтях враховувалися найновітніші досягнення української історичної науки. Так, приміром, у перших рядках матеріалів до теми «Суцільна колективізація» С.Кульчицький визнавав: «У висвітленні цієї теми перед ведуть письменники і публіцисти». І далі підкреслював: «Тим нагальнішою є потреба дати вчителю відповідні методичні вказівки»¹²². Тут приділено велику увагу «відходу від лєнінської концепції», а голод названо «голодомором».

Публікація таких матеріалів, що супроводжувалася підготовкою до запровадження курсу історії України як окремого предмету в школах республіки, стала, поряд з іншими чинниками, однією з причин значного збільшення тиражу. Якщо №1 «УІЖ» за 1988 р. мав тираж 2280, то №1 1989 р. – уже 4660, а №1 за 1990 р. (уже розпочався друк статей для вчителів) – 15 255! Тобто «Український історичний журнал» став засобом впливу на громадську думку та одночасно каналом зворотного зв'язку.

Увага й підтримка керівництвом УРСР дій українських істориків, спрямованих на виконання принципового рішення про створення самостійного курсу історії України не лише в школах, але і у вузах України, спричинила появу на сторінках журналу ряду знакових публікацій. Насамперед це стосується першого після початку висвітлення «білих плям» загального огляду історії українського народу, підготовленого фахівцями Інституту історії України АН УРСР. Його авторами, як зазначалося в передмові до журнального варіанту однотомника, стали В.Ричка, В.Смолій, В.Сарбей, Ю.Кондуфор, С.Кульчицький, М.Коваль¹²³. Протягом 1991 р. були надруковані розділи цієї монографії за авторством В.Смоля (№4), В.Сарбея (№5), М.Коваля (№6), С.Кульчицького (№8, 9, 10, 12). Пізніше всі названі автори брали активну участь у створенні шкільних та вузівських підручників з історії України, деякі з яких теж були першими.

Із цим коротким курсом змагався й навіть переважав його (передусім завдяки більш ранньому виходу монографії, – це автор стверджує як тогочасний студент) цикл статей О.Субтельного, що були складовими частинами його узагальнюючої праці «Україна. Історія». Вони теж були надруковані в «Українському історичному журналі» в 1991 р., в семи номерах (№4, 6, 7, 8, 9, 11, 12).

Головним результатом постанови ЦК КПУ від 31 січня 1989 р. було рішення створити координаційну комісію на чолі з віце-президентом АН УРСР І.Лукиновим, метою роботи якої визначалося окреслення протягом шести місяців заходів щодо розвитку історичних досліджень, полегшення доступу до архівних джерел, видання й перевидання документів та творчої спадщини видатних українських істориків. Таким чином, в умовах кризи центрального керівництва місцеві

комітети державної партії виявилися здатними повернутися обличчям до національних потреб навіть у такій життєво важливій для ідеології галузі, як вітчизняна історія¹²⁴. Підкреслимо, що під вітчизняною історією в цій знаменній постанові малася на увазі передусім історія України, а не «історія СРСР», тобто Росії.

Під час роботи координаційної комісії її члени не відчували ідеологічного тиску з боку компартійних органів. У результаті пропозиції комісії були досить (як на той час) радикальними. У програмі й мови не було про «керівну і спрямовуючу» роль КПРС, зникли негативні епітети на кшталт «буржуазно-націоналістичний», «фальсифікатори» тощо. У документі рекомендувалося видавати й вивчати твори В.Винниченка і М.Грушевського. Незважаючи на такі «некомуністичні» пропозиції, програма, яка б на початку 1989 р. видалася компартійним керівництвом України занадто радикальною, була схвалена постановою політбюро ЦК КПУ від 21 липня 1990 р. без будь-яких змін. У липні 1990 р. зміст програми відповідав духові часу. Згодом документ надрукували в «Українському історичному журналі»¹²⁵.

За цей рік «українська політична еліта вже зробила свій вибір. Вона перестала дивитися на Москву, де боролися між собою за владу прибічники М.Горбачова та Б.Єльцина і прийняла рішення скористатися цією боротьбою, щоб пуститися у самостійне плавання»¹²⁶. Таким чином, можна зробити висновок, що частково висвітлена на сторінках «УІЖ» організаторська та дослідницька робота українських істориків, передусім науковців Інституту історії України АН УРСР, схилила компартійних керівників республіки до визнання «вітчизняною» історії України.

Цьому сприяло розкриття «білих плям», поступове й неухильне розширення їх тематики від запропонованого спочатку аналізу «деформації соціалізму» до висвітлення замовчуваних проблем історії України ХХ ст. Водночас історики розпочали друкувати результати неупередженого аналізу «білих плям» (чи, радше, «чистих сторінок») інших, небажаних раніше для московського керівництва, сторінок історії України, передусім доби козаччини. Усі ці дослідження, які відповідали нагальним потребам суспільства, здійснювалися при підтримці або невтручанні в роботу істориків компартійного керівництва України. Водночас позитивне сприйняття цих праць допомогло партійно-радянській номенклатурі УРСР не відірватися від потреб суспільства. Що, у свою чергу, сприяло як досить безболісному сприйняттю національних ідеалів, так і тому, що компартійно-радянська номенклатура, по суті, залишилася при владі і в незалежній Україні.

¹ Подолати відставання в розвитку суспільних наук: ЦК Компартії України розглянув питання «Про хід перебудови в інститутах Секції суспільних наук АН УРСР відповідно до вимог XXVII з'їзду // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1987. – №5. – С.5

² Там само. – С.6.

³ Цит. за: Актуальні проблеми історико-партійної науки: перебудова, пошуки // УІЖ. – 1988. – №2. – С.8.

⁴ Юрчук В.І. Вступне слово // Актуальні проблеми історико-партійної науки: перебудова, пошуки // УІЖ. – 1988. – №2. – С.8

⁵ Там само. – С.8, 9.

⁶ Мельниченко В.Ю. Історико-партійна наука на новому рубежі: деякі проблеми перебудови // Актуальні проблеми історико-партійної науки: перебудова, пошуки // УІЖ. – 1988. – №2. – С.8, 9.

⁷ Там само. – С.9–10.

⁸ Там само. – С.11.

⁹ Там само. – С.12.

¹⁰ Шморгул П. Актуальні питання вивчення історії діяльності більшовицьких організацій України на етапі буржуазно-демократичної революції // Актуальні проблеми історико-партійної науки: перебудова, пошуки // УІЖ. – 1988. – №2. – С.23.

- ¹¹ *Варгатюк П.Л.* Проблеми висвітлення більшовицьких організацій України в Жовтневій революції // Актуальні проблеми історико-партійної науки: перебудова, пошуки // УІЖ. – 1988. – №2. – С.27–31.
- ¹² *Коваль М.В.* Флагман вітчизняної історіографії // УІЖ. – 1997. – №4. – С.17.
- ¹³ *Мельниченко В.Ю.* Правда історії та художня література // УІЖ. – 1988. – №5. – С.18.
- ¹⁴ *Кондуфор Ю.Ю.* Завдання дальшого розвитку історичних досліджень в Українській РСР у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС // УІЖ. – 1988. – №4. – С.19.
- ¹⁵ *Юрчук В.І.* Перебудова і осмислення історичного досвіду Компартії України // УІЖ. – 1988. – №7. – С.11.
- ¹⁶ Курс на оновлення соціалізму // УІЖ. – 1988. – №10. – С.16.
- ¹⁷ *Мельниченко В.Ю.* Правда історії та художня література // УІЖ. – 1988. – №5. – С.18.
- ¹⁸ Курс на оновлення соціалізму // УІЖ. – 1988. – №10. – С.16.
- ¹⁹ *Горбачов М.С.* Жовтень і перебудова: революція продовжується. – К., 1988. – С.30.
- ²⁰ Історична наука і сучасність (матеріали круглого столу) // УІЖ. – 1988. – №8. – С.20.
- ²¹ *Шарпаний В.Г.* М.О.Скрипник як діяч української радянської культури (1927–1933 рр.) // УІЖ. – 1991. – №9. – С.96–103.
- ²² Проблеми історичної науки у світлі XIX Всесоюзної партконференції // УІЖ. – 1988. – №12. – С.73.
- ²³ ЦК Компартії України розглянув питання «Про роботу Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС по підвищенню рівня наукових досліджень і посилення їх зв'язку з практикою» // УІЖ. – 1988. – №7. – С.7.
- ²⁴ Там само. – С.8.
- ²⁵ *Коваль М.В.* Флагман вітчизняної історіографії // УІЖ. – 1997. – №4. – С.15.
- ²⁶ Див. наприклад: *Варгатюк П.Л.* Донецько-Криворізька республіка в оцінці В.І.Леніна // УІЖ. – 1988. – №4. – С.33–44; *Мельниченко В.Ю.* Правда історії та художня література // УІЖ. – 1988. – №5. – С.16–27. Також, незважаючи на «партійні» назви, для історії України залишаються актуальними такі статті: *Мельниченко В.Ю.* I з'їзд КП(б)У: історія і сучасність // УІЖ. – 1988. – №7. – С.27–41; *Пиріг Р.Я.* Діяльність ЦК КП(б)У першого обрання (липень – жовтень 1918 р) // УІЖ. – 1988. – №7. – С.41–54.
- ²⁷ *Шаповал Ю.І.* Західнонімецький «Остфоршунг» про історичний досвід КПРС // УІЖ. – 1988. – №1. – С.70–80.
- ²⁸ *Мельниченко В.Ю.* Християн Раковський і державні відносини Радянської України з Радянською Росією (1919–1920) // УІЖ. – 1989. – №3. – С.34–45; *Його ж.* XII з'їзд РКП(б): Раковський проти Сталіна // УІЖ. – 1989. – №12. – С.27–36.
- ²⁹ *Юрчук В.І.* Перебудова і осмислення історичного досвіду Компартії України // УІЖ. – 1988. – №7. – С.15.
- ³⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
- ³¹ Проблеми історичної науки в світлі XIX Всесоюзної партійної конференції [Інтерв'ю з В.І.Юрчуком, І.Ф.Курасом, Я.С.Калакурою, В.Ю.Мельниченко] // УІЖ. – 1990. – №12. – С.63.
- ³² *Гошуляк І.Л.* Політичні аспекти історії громадянської війни на Україні // УІЖ. – 1990. – №12. – С.40.
- ³³ Там само.
- ³⁴ *Юрчук В.І.* Перебудова і осмислення історичного досвіду Компартії України // УІЖ. – 1988. – №7. – С.14.
- ³⁵ *Курас І.Ф.* Перебудова та актуальні проблеми вивчення історичного досвіду компартії України // УІЖ. – 1989. – №7. – С.15–18.
- ³⁶ Див.: *Гошуляк І.Л.* Політичні аспекти історії громадянської війни на Україні // УІЖ. – 1990. – №12. – С.43.
- ³⁷ Там само. – С.44.
- ³⁸ *Коваль М.В.* Флагман вітчизняної історіографії // УІЖ. – 1997. – №4. – С.16.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Огляд редакційної пошти // УІЖ. – 1990. – №1. – С.154–155.

- ⁴¹ Огляд редакційної пошти // УІЖ. – 1990. – №11. – С.145.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Рудич Ф.М. Інститут політичних досліджень: проблеми та перспективи // УІЖ. – 1991. – №5. – С.85.
- ⁴⁴ Исторична наука і сучасність (матеріали круглого столу) // УІЖ. – 1988. – №8. – С.6.
- ⁴⁵ Там само. – С.8.
- ⁴⁶ Там само. – С.7–8.
- ⁴⁷ Там само. – С.23.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Коваль М.В. Флагман вітчизняної історіографії // УІЖ. – 1997. – №4. – С.16.
- ⁵⁰ Проблеми історичної науки в світлі XIX Всесоюзної партійної конференції // УІЖ. – 1988. – №11. – С.43.
- ⁵¹ Исторична наука і сучасність (матеріали круглого столу) // УІЖ. – 1988. – №8. – С.25.
- ⁵² Там само. – С.31.
- ⁵³ Не є таємницею, що під терміном «націоналіст» і в пресі, і в усному мовленні фактично завжди розуміється «український націоналіст». Причому іноді ще й «буржуазний». Частіше всього це слово й досі має негативну конотацію, яка часом мало стосується самої суті поняття.
- ⁵⁴ Исторична наука і сучасність (матеріали круглого столу) // УІЖ. – 1988. – №8. – С.33.
- ⁵⁵ Там само. – С.30.
- ⁵⁶ Там само. – С.34.
- ⁵⁷ Там само. – С.34–35.
- ⁵⁸ Там само. – С.57–60.
- ⁵⁹ Сарбей В.Г. До питання про наукову спадщину М.С.Грушевського // УІЖ. – 1989. – №10. – С.114–126.
- ⁶⁰ Исторична наука і сучасність (матеріали круглого столу) // УІЖ. – 1988. – №8. – С.45–46.
- ⁶¹ Там само. – С.75–76.
- ⁶² Там само. – С.76–78.
- ⁶³ Там само. – С.90–91.
- ⁶⁴ Кондуфор Ю.Ю. Завдання дальшого розвитку історичних досліджень в Українській РСР у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС // УІЖ. – 1988. – №4. – С.13.
- ⁶⁵ Гуржій О.І., Капітан Л.І. «Український історичний журнал»: З історії виникнення та діяльності // УІЖ. – 2001. – №6. – С.31.
- ⁶⁶ Кульчицький С. Почему ОН НАС уничтожал? Сталин и украинский голодомор. – К., 2007. – С.36.
- ⁶⁷ Кульчицький С.В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931–1933 рр. // УІЖ. – 1988. – №3. – С.5–27.
- ⁶⁸ Там само. – С.15.
- ⁶⁹ Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки // УІЖ. – 1989. – №8. – С.25. Тут наводяться цифри про кількість населення України в 1937 р (29,4 млн, що не відповідає дійсності). До того ж, автори всерйоз покладаються на дані поточної статистики і вважають кількість населення УСРР на 1.01.1933 р. як 31,9 млн це теж некоректно, але у більш пізніх статтях ці помилки виправлені.
- ⁷⁰ Кульчицький С.В., Максудов С. Втрати населення України від голоду 1933 р. // УІЖ. – 1991. – №2. – С.3–10.
- ⁷¹ Мовчан О.М. Голод 1921–1923 рр. на Україні // УІЖ. – 1990. – №10. – С.38–45; №12. – С.30–36.
- ⁷² Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946–1947 рр. // УІЖ. – 1990. – №8. – С.14–32.
- ⁷³ Рибалка І.К. Сталінщина й розселення країни // УІЖ. – 1989. – №10. – С.12–37; №11. – С.3–12.
- ⁷⁴ Рубльов О.С. Публічний діалог «Перебудова й історична наука» // УІЖ. – 1989. – №2. – С.157.
- ⁷⁵ Там само.
- ⁷⁶ Кузнецов В.І. Зустріч в Інституті історії АН УРСР з головою комісії при конгресі США по вивченню голоду на Україні в 30-ті роки Д.Мейсом // УІЖ. – 1990 – №7. – С.157–158.

- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ *Якушевський А.С.* Радянсько-німецький договір 1939 р. // УІЖ. – 1989. – №8. – С.36–46; №9. – С.39–49.
- ⁷⁹ Там само. – №9. – С.49.
- ⁸⁰ *Хорьков А.Г.* Становище на південно-західній ділянці радянсько-німецького кордону напередодні фашистської агресії // УІЖ. – 1989. – №12. – С.18–27.
- ⁸¹ *Мерцалов А.М.* Сталін, сталінізм і Велика Вітчизняна війна (роздуми історика) // УІЖ. – 1989. – №5. – С.40–51; №6. – С.52–61.
- ⁸² *Цаплін В.В.* Оборонна готовність промисловості СРСР у передвоєнні роки // УІЖ. – 1990. – №8. – С.33–42.
- ⁸³ *Колічев В.Г.* ЦК ВКП(б) у 1938–1941 рр. // УІЖ. – 1990. – № 5. – С.3–10; №6. – С.3–12.
- ⁸⁴ *Носков А.М.* Радянсько-фінляндська війна 1939–1940 рр. // УІЖ. – 1990. – №1. – С.24–30; №2. – С.25–33.
- ⁸⁵ *Савушкін Р.О.* Радянська воєнна наука напередодні фашистського вторгнення // УІЖ. – 1990. – №5. – С.10–19; №6. – С.12–20.
- ⁸⁶ Проблеми історичної науки в світлі XIX Всесоюзної партійної конференції // УІЖ. – 1988. – №11. – С.63.
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ Там само. – С.64.
- ⁸⁹ Там само. – С.66.
- ⁹⁰ *Гриневиц В.А.* Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.) // УІЖ. – 1991. – №5. – С.37.
- ⁹¹ *Снапковський В.Є.* Про статтю В.А.Гриневица «Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри» // УІЖ. – 1992. – №1. – С.155–157.
- ⁹² *Чирко Б.В.* Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923–1930 рр.) // УІЖ. – 1988. – №6. – С.68–77.
- ⁹³ *Чирко Б.В.* Національні меншості на Україні в 20–30-х рр. // УІЖ. – 1990. – №1. – С.51–64.
- ⁹⁴ *Бугай М.Ф.* Депортації населення з України (30–50-ті роки) // УІЖ. – 1990. – №10. – С.32–38; №11. – С.20–26.
- ⁹⁵ *Гломозда К.Ю., Комаренко Н.В.* Дискусія на тему: «Культурні процеси на Україні в 20–30-ті роки» // УІЖ. – 1988. – №10. – С.157.
- ⁹⁶ Там само. – С.158.
- ⁹⁷ Там само. – С.159.
- ⁹⁸ *Даниленко В.М.* Українізація: здобутки і втрати (20–30-ті роки) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 1992. – №2. – С.79–91.
- ⁹⁹ *Лозицький В.С.* Політика українізації в 20–30-х роках: історія, проблеми, уроки // УІЖ. – 1989. – №3. – С.46–55.
- ¹⁰⁰ *Гамрецький Ю.М.* До вивчення національно-визвольного руху на Україні в 1917 р. // УІЖ. – 1990. – №12. – С.60–73; *Його ж.* Універсали – визначальні віхи історії Центральної Ради // УІЖ. – 1991. – №8. – С.23–30; №9. – С.23–30; *Його ж.* До вивчення національно-визвольного руху на Україні в 1917 р. // УІЖ. – 1990. – №12. – С.60–73.
- ¹⁰¹ *Кузнецов В.І.* Зустріч в Інституті історії АН УРСР з головою комісії при конгресі США по вивченню голоду на Україні в 30-ті роки Д.Мейсом // УІЖ. – 1990 – №7. – С.157–158.
- ¹⁰² *Хміль І.С.* Петлюра і петлюрівщина // УІЖ. – 1990 – №3. – С.107.
- ¹⁰³ *Гуржій О.І., Капітан Л.І.* «Український історичний журнал»: З історії виникнення та діяльності // УІЖ. – 2001. – №6. – С.29.
- ¹⁰⁴ Там само. – С.30.
- ¹⁰⁵ Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (матеріали круглого столу) // УІЖ. – 1990. – С.12–29.
- ¹⁰⁶ *Смолій В.А.* Традиції визвольної війни 1648–1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) // УІЖ. – 1991. – С.3–23; *Його ж.* Феномен українського козацтва в загальноукраїнському контексті // Там само. – С.61–73.
- ¹⁰⁷ *Щербак В.О.* Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV – середина XVII ст.) // УІЖ. – 1991. – №11. – С.43–52.

- ¹⁰⁸ *Кагамлик С.Р.* Роль Київської академії в зміцненні культурно-освітніх зв'язків українських земель у XVIII ст. // УІЖ. – 1991. – №3. – С.55–62.
- ¹⁰⁹ *Пиріг П.В.* Економічні зв'язки Чернігівщини в середині XVII ст. // УІЖ. – 1991. – №12. – С.49–52.
- ¹¹⁰ *Яковлева Т.Г.* Загибель Івана Богуна // УІЖ. – №1991. – №5. – С.139–142.
- ¹¹¹ *Степанков В.С.* Богдан Хмельницький і проблеми державності України // УІЖ. – 1991. – №9. – С.115–125; №11. – С.127–139.
- ¹¹² *Беляков Г.Ф., Белякова О.Г.* Польська історична література про українське козацтво // УІЖ. – №1991. – №5. – С.73–78.
- ¹¹³ *Гуржій О.І., Капітан Л.І.* «Український історичний журнал»: З історії виникнення та діяльності // УІЖ. – 2001. – №6. – С.31.
- ¹¹⁴ *Коваль М.В.* Флагман вітчизняної історіографії // УІЖ. – 1997. – №4. – С.15.
- ¹¹⁵ *Історична наука і сучасність (матеріали круглого столу)* // УІЖ. – 1988. – №8. – С.82.
- ¹¹⁶ Проблеми історичної науки в світлі XIX Всесоюзної партійної конференції // УІЖ. – 1988. – №11. – С.66.
- ¹¹⁷ Проблеми історичної науки в світлі XIX Всесоюзної партійної конференції [інтерв'ю з В.І.Юрчуком, І.Ф.Курасом, Я.С.Калакурою, В.Ю.Мельниченком] // УІЖ. – 1990. – №12. – С.76.
- ¹¹⁸ *Кондуфор Ю.Ю.* Завдання дальшого розвитку історичних досліджень в Українській РСР у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС // УІЖ. – 1988. – №4. – С.16.
- ¹¹⁹ *Головко В.В.* «Історіографія кризи історичної науки». – К., 2003. Автор уживає ці терміни для характеристики істориків за їх ставленням до здобутків радянської історичної науки. Оскільки визнання наявності «білих плям» саме по собі слугує свідченням негараздів в історичній науці, то вважаємо, що подібну термінологію (з певними поправками) можна вживати і при дослідженні нашої теми.
- ¹²⁰ Про роботу по виконанню в республіці рішень XIX Всесоюзної конференції КПРС, липневого і вересневого (1988 р.) пленумів ЦК КПРС. Доповідь В.В.Щербинського на пленумі ЦК Компартії України // Радянська Україна. – 1987. – 11 жовтня.
- ¹²¹ *Кульчицький С.* Українська історія як легітимація пострадянського політичного устрою наприкінці 80-х років // Історія і історіографія в Європі. – К., 2004. – Вип.3: Історична наука як засіб політичної легітимації в Німеччині та в Україні у XX столітті. – С.195.
- ¹²² *Кульчицький С.В.* Суцільна колективізація на Україні // УІЖ. – 1989. – №11. – С.70.
- ¹²³ *Кульчицький С.В.* Історія України: спроби нового бачення: Передмова до однотомника // УІЖ. – 1991. – №4. – С.5.
- ¹²⁴ *Кульчицький С.* Українська історія як легітимація пострадянського політичного устрою наприкінці 80-х років. – С.105.
- ¹²⁵ Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // УІЖ. – 1990. – №11. – С.3–9; №12. – С.3–11.
- ¹²⁶ *Кульчицький С.* Українська історія як легітимація пострадянського політичного устрою наприкінці 80-х років. – С.106.

The article analyzes materials published in the «Ukrainian Historical Journal» in 1988–1991 which witnessed uneasy process of reformation of Ukrainian historical science under the conditions of initiated by M.Gorbachev policy of «perestroika», a lot of place is dedicated to analysis of communist party's authorities in this process. The author emphasizes that the first real steps on the way of clearing up of formerly restricted topics were made by the representatives of historical and party science – from firstly offered analysis of «deformations of socialism» to explaining of formerly concealed problems of the history of Ukraine of the XX century.